

“ÖTEKİ”Nİ TANIMLAMA BAĞLAMINDA MU’TEZİLE’NİN SÜNNÎ OKUNUŞU

Mehmet KUBAT (*)

Özet

Ehl-i Sünnet âlimleri, Vâsıl b. Ata’nın, Hasan el-Basrî’nin meclisinden ayrılmasıyla Mu’tezile’nin bir mezhep olarak ortaya çıktığını iddia ederler. Bu iddiaya göre Hasan el-Basrî ilk Mu’tezile mensuplarını meclisinden kovmuş ve bu tarihten sonra “Mu’tezile” adı, Müslümanların genel görüşünden kopma anlamında tahkîr veya yergi ifade etmiştir. Sünnî âlimler, Mu’tezile’nin ilk dönem kargaşa ortamında tarafsız tutumlarıyla bilinen “İlk Mu’tezile” ile hiçbir bağlarının bulunmadığını da söylerler. Yine Sünnî âlimler, Mu’tezile’yi “kaderci” olarak nitelendirerek bu kesimin İslâm ümmetinin Mecusîleri olduklarını söyledikleri gibi, sahabeden İbn Ömer ve tabiîn devrinin ünlü âlimi Hasan el-Basrî’nin Mu’tezile’nin öncülleri olmadığını da iddia ederler. Bu savlarıyla Ehl-i Sünnet âlimleri, Mu’tezile’nin ismine yönelik maksadını aşan tanımlamalarda bulunmuşlar, bu da Mu’tezile isminin hak etmediği bir anlamı anımsatıp çağrıştırmasına, bu fırka mensuplarının ise sahiplenmedikleri fikirlerle itham edilmesine neden olmuştur. Bu makalede çoğunluğunu Eş’arîlerin oluşturduğu Ehl-i Sünnet âlimlerinin, teolojik yönünden ziyade, Mu’tezile’nin esas bünyesine, ismine, kısacası özüne yönelik konulara ilişkin ön yargılı, kasıtlı veya bilinçli değerlendirmeleri saptanmaya çalışılmış, böylece Mu’tezile isminin nasıl ve ne ölçüde saptırıldığına dair bir ışık tutulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu’tezile, Eş’arîlik, İlk Mu’tezile, Mihne, Tanımlama

A Sunni Reading of Mutazilah in the Context of ‘Other’

Abstract

The Sunni (Orthodox) scholars claim that upon Vâsıl b. Ata’s forsaking circle of Hasan al-Basri, the Mutazilah emerged as an Islamic sect. According to this claim Hasan al-Basri expelled the first followers of Mutazilah from his circle and thence the name “Mutazilah” came to mean, in a pejorative way, ‘breaking off from the generally accepted view of Muslims’. The Sunni scholars state that they have no hostile attitude towards the ‘the first Mutazilah Sympathizers’ who remained objective and detached during the turbulent years of its emergence. Again the Sunni scholars blamed Mutazilah as “fatalist” and “slippery version of Havaric” and considered them as the Zoroastrian of Muslims. On the other hand, they also assert that İbn Omar and the famous Muslim scholar Hasan al-Basri had nothing to do with the sect’s leadership. Thus Sunni scholars have described and defined the name ‘Mutazilah’ well beyond their intentions. And consequently this has led to the unwanted meanings to be associated with name Mutazilah and to the blaming of its followers. In this article the deliberate attacks of Sunni scholars, most of whom were Ash’ari scholars, at the name, structure, in short at the spirit of Mutazilah in a totally prejudiced, deliberate, and conscious way have been determined.

Key Words: Mutazilah, Ash’ariya, The First Mutazilah, Mihne, Definition

*) Yrd.Doç.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, (e-posta: mkubat66@hotmail.com)

Giriş

İslâmî bilgi alanında ilk defa akla işlerlik kazandıran ve İslâm akaidini akli metotlar ışığında anlamaya, açıklamaya ve savunmaya çalışan ilk kelâm okulu Mu'tezile'dir. Bu yönüyle İslâm düşüncesinde derin izler bırakan Mu'tezile, İslâm dünyasında itikadî hususların rasyonel temellerini belirleme ve din ile felsefeyi uzlaştırma çabasını temsil eder. Erken dönem İslâm toplumunda felsefî metotla kelâmın konularını izah etmeye çalışan¹ Mu'tezile, İslâm dinini öteki din ve kültürlerle karşı savunma konusunda salt naklî delilleri yeterli görmeyerek akli delillere de baş vurmuş ve bu doğrultuda kendilerine özgü bir teori geliştirmiştir. İtikadî konuların anlaşılması ve açıklanması konusunda geliştirdiği akıl ve vahye dayalı bu özgün teori², kuşatıcı bir niteliğe sahiptir ve gerçekte İslâm düşüncesinin ilim ve akıl dışı tasavvurların bağından kurtulmasına yönelik yoğun düşünsel bir çabayı temsil etmektedir. Eleştirel ve sorgulayıcı dinî bir söylem olarak belirginleşen bu çaba, aslında İslâmî alanda aklın özgürleşmesi, dolayısıyla da insanın özgürleşmesi yolunda atılan en önemli adımdır.

Mu'tezile'nin entelektüel tavrı ve bilgi birikimi, Abbasiler döneminde iktidarın kendisine yaklaşmasını sağlamış; bunu fırsat bilen Mu'tezile de halka ve muhaliflerine kendi dinî anlayışını kabul ettirmek için iktidarın gücünden yararlanmak istemiştir. Ancak bu mezhep-statüko ilişkisinde belli bir düzey tutturulamamış ve bu ilişki istenilen seviyede durmamıştır. Mezhebin kendi prensiplerini, siyasî iradenin desteğini alarak halka ve muhaliflerine zorla kabul ettirme girişimi olarak tanımlanan mihne³ döneminde Mu'tezile, iktidara eklenerek resmî bir hüviyete kavuşmuş, kendi dinî anlayışının herkes tarafından kabul edilmesi doğrultusunda yaptırımlar ve fiilî baskılar yapmıştır. Sünnî düşüncenin öncüleri bu sorgulama düzeninden geçirilmişlerdir. Meselâ Ehlü'l-Hadîs'in sembol ismi Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Engizisyon mahkemelerini anımsatan bu sorgu düzeninde sorgulanmış⁴, hapsedilip kırbaçlanmış⁵, ancak o, Kur'an'ın mahluk

- 1) Ebu'l-Vefâ Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, Çev. Şerafeddin Gölcük, İst., 1980, s. 30.
- 2) Mu'tezile, itikadî konuları rasyonel temellere oturtmaya çalışırken yalnızca Kur'an'a dayanmamış, Yunan felsefesinin geliştirdiği akla dayalı kavramları da kullanmıştır. Bu nedenle Mu'tezile'nin "el-Usûlu'l-Hamse: Beş Esas/İlke" adı altında geliştirdiği bu sistem, eksiksiz sayılabilecek orijinal bir yöntem olarak kabul edilmiştir. Zira Mu'tezile ile mücadele eden, onlara karşı çıkan ve onlarla anlaşmazlığa düşen grupların her birinin ihtilaf ettiği konular bu beş esastan birinin kapsamına girmektedir. Mühlid, Naturalist ve Müşebbihe gibi fırkaların anlaşmazlıkları "Tevhid Esası"nın kapsamına, Cebriyyeci ekollerin anlaşmazlıkları "Adalet İlkesi"nin kapsamına, Mürcie ekolünün anlaşmazlığı "Va'd ve Vaid Esası"nın kapsamına, Hâricîlerin ihtilafı "el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn Esası"nın kapsamına ve Şiâ'nın ihtilafı "el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyu ani'l-Munker Esası"nın kapsamına girmektedir. Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, Kahire, 1996, s. 124. Bu beş ilke, Mu'tezile'nin diğer fırkalar ve düşünce akımları karşısındaki duruşunu belirleyen ve düşünsel alanda ortaya çıkan hemen bütün sorunlara mantıkî yaklaşımlar geliştirerek çözümler sunabilen bir nitelikteydi.
- 3) Sorgulama, imtihan gibi anlamlara gelen "mihne", daha çok Mu'tezile'nin, 218 (833)'den 234 (848) tarihine kadar devam eden işkence ile soruşturma ve tazyikleri için kullanılmıştır. Bkz. Firuzabâdî, *el-Kamusu'l-Muhîr*, Beyrut, 1993, s. 1592; A.J.Wensinck, "Mihne", IA, VII/294.
- 4) İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, Beyrut, 1982, VI/368; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Uyunu't-Tevârîh*, Beyrut, 1996, s. 22-25, 298-306.
- 5) Muhammed Ebû Zehra, *İbn Hanbel, Hayatuhu ve Asruhu-Ârâuhu ve Fıkhuhu*, B.y.y. (Dâru'l-Fikri'l-Arabî), 1947, s. 70 vd.

olmadığı fikrinden ödün vermemiştir⁶. Çeşitli işkencelere maruz kalan⁷ bu onurlu ve düşüncesini en üst düzeyde seslendirmekten kaçınmayan imamın ölümüne söz konusu sorgulama düzeninin işkencelerinin sebep olduğu söylenir⁸.

Gerçekte mihne, Mu’tezile için sonun başlangıcı olmuş ve bu mezhep Mihne uygulamalarındaki sorumluluğundan dolayı büyük bir bedel ödemiştir⁹. Zira mihne, bu fırkanın İslâm dünyasında bitme noktasına gelmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Mihne döneminde Mu’tezile’nin muhaliflerine karşı takındığı olumsuz tavır, aslında *Mu’tezile’nin intiharını* hazırladığı rahatlıkla söylenebilir. Zira halife el-Mütevekkil’in (ö.247/861) tahta geçmesiyle durum tersine dönmüş, Mihne dönemi son bulmuştur¹⁰. Bu süreçte Mu’tezilî inançların halka zorla kabul ettirilmesinde etkin rol üstlenen Mu’tezile sempatizanı baş kâdı Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854)’ın mal varlığına el konulmuş, oğulları ise hapsedtirilmiştir¹¹. Mu’tezile’nin bu süreçte yükselen nüfuzu yok olmuş, 18 yıl süren¹² bu sorgulama döneminde hapislere doldurulan Sünnî âlimler serbest bırakılmıştır. Mihne sürecinin faturası tamamen Mu’tezile’ye kesilmiş¹³, kısacası Mu’tezile’nin bahtı tersine dönmüştür.

Hicrî 232’de halife olan “Mütevekkil’in gerçekleştirdiği fikrî ve siyasî alandaki karşı devrim”¹⁴, Mu’tezile mensuplarının İslâm âleminden dışlanması ya da neredeyse yok edilmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu olay, yalnızca Mu’tezile mensuplarının İslâm âleminden silinmesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Mu’tezile ulemâsının yazmış olduğu eserlerin de neredeyse bütünüyle ortadan kalkmasına¹⁵ neden olmuştur. Neticede hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında doğan Mu’tezile, akılcı bir

6) A.J.Wensinck, “Mihne”, *İA*, VII/293.

7) el-Kutbî, *Uyunu’l-Tevârîh*, s. 22-25, 298-306.

8) Gerçekte Ahmed b. Hanbel, hapsedilip işkence yapıldığı dönemde değil, daha sonra vefat etmiştir. Ancak kendisine yapılan işkencelerin onu bitkin ve zayıf düşürdüğü ve ölümüne sebebiyet verdiği söylenir. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in ölümünden birkaç gün önce hekimi, onun idrar örneğini alıp kontrol ettiğinde, idrarına kan ve irin karıştığını saptar. Bunun nedeni sorulduğunda hekim, işkence ve diğer baskıların kendisinde toplanması nedeniyle elem ve kederin imamın içini parçaladığını, bundan dolayı kan ve irin aktığını söyler. (Krş. Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyerü A’lâmi’n-Nubelâ*, Beyrut, 1992, XI/334-336) Benzer olaylara işaret eden kaynaklar, imamın ölümüne daha önce yapılan işkencelerin neden olduğunu vurgulamak istemişlerdir. Krş. Nadim Macit, “Kelâmî Ekollerin Ortaya Çıkış Sürecinde İktidara Eklemlenme Problemi”, *Bilgi ve Hikmet*, İst., 1994, Sayı: 7, s. 126.

9) Hüseyin Hansu, “Mu’tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi”, *Marife*, Yıl:3, Sayı:3, Konya, 2003, s. 56.

10) Celaluddîn es-Suyutî, *Tarihu’l-Hulefâ*, Mısır, 1964, s. 346; Krş. Kasımî, *Tarihu’l-Cehmiyye ve’l-Mu’tezile*, s. 69 vd.

11) İbn Esîr, *el-Kâmil fi’l-Tarih*, VII/ 59.

12) Krş. A.J.Wensinck, “Mihne”, *İA*, VII/294.

13) Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz, İst., 1990, s. 303.

14) Muhammed Ammara, *Mu’tezile ve Devrim*, Çev. İbrahim Akbaba, İst. 1988, s. 184.

15) Krş. Hamidullah, “Usûl al-Fık’h’ın Tarihi”, *İTED*, II, s. 7’den naklen Hansu, “Mu’tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi”, s. 56.

eğilim olarak İslâm dünyasındaki yerini hemen her dönemde korumuş olmakla beraber, 235/850'den sonra, halk kitlelerinden kopmuş ve İslâm düşüncesinin müteakip seyri üzerinde cüz-î tesir icra eden küçük bir "akademik" kelâmcılar zümresi haline gelmiş¹⁶, pratikte yaşayan bir mezhep görüntüsünden uzaklaşmıştır. Bu aşamadan sonra Mu'tezile, zihinsel alanda olmasa bile, fiilen yok olmakla yüz yüze gelmiştir¹⁷. Mihne, Sünnî âlimlerin Mu'tezile'yi, yani İslâm kültürel mirasının hür düşüncüyü öne çıkaran, özgürlükçü, aklı önceleyen bu önemli kesimini bilinçli bir biçimde görmezlikten gelmelerine yol açmıştır.

İlk dönem Mu'tezilî bilginlere ait eserler Mihne sürecinde Mu'tezile'nin takındığı devlet destekli zorba tavrıdan muzdarip olan Sünnî karşıtlarının bilinçli bir biçimdeki çabaları sonucu yakılıp yok edildiğinden¹⁸, bu fırkanın görüşleri ile ilgili bilgilerimiz, tabiatıyla teşekkül dönemindeki Mu'tezile âlimlerinin eserlerine dayanmamaktadır. İlk dönem Mu'tezile fırkası ile ilgili bilgilerimiz, ya oryantalistlerden¹⁹, ya da çoğunlukla tepkisel davranan ve deyim yerindeyse kendilerini bir bakıma Mu'tezile'nin ak dediğine kara demek zorunda hisseden Eş'arîlerden elde edilmiştir. Eş'arî âlimler ise, er-Râvendî'nin (ö.250?/864) Mu'tezile'ye reddiye olarak kaleme aldığı ve çoğunlukla eksik ve kusurlu bilgiler ihtiva eden "*Fadîhatu'l-Mu'tezile*"²⁰ adlı eserinden beslendiklerinden ve genellikle mezhep taassubuyla hareket ettiklerinden, bir çok konuda Mu'tezile'yi maksadını aşan bir biçimde tanımlamış²¹, böylece Mu'tezile mensupları, sahiplenme-

16) W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı, İst. 1998, s. 373.

17) Hicrî dördüncü asırda Sünnî İslâm dünyasından uzaklaştırılan Mu'tezile mensupları bir süre Şîa'nın hakim olduğu bölgelerde varlığını devam ettirmişlerdir. Daha sonra bu mezhep Büveyhîler ve Selçuklular zamanında Maverâünnehir ve Harezm bölgelerinde hükümrân olmuş, özellikle de ateşli bir Mu'tezile taraftarı olan Tuğrul Bey'in veziri Ebû Nasr Muhammed el-Künderî döneminde bu mezhep en parlak dönemini yaşamıştır. Yine Büveyhî vezir es-Sâhip b. Abbâd, Mu'tezile mezhebini yayılmasına destek vermiştir. Kaynaklarda Selçuklular döneminin başında Rey şehrinin en meşhur ve en saygın âlimlerinden biri olan İsmail b. Ali Semmân'ın aktif bir Mu'tezile kelâmcısı olduğu vurgulanmaktadır. (Krş. Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Kahire, 1983, XVIII/113-114; Wilferd F. Madelung, "Maturidîliğin Yayılışı ve Türkler", *İmam Maturidî ve Maturidilik*, (Haz. Sönmez Kutlu) Ankara, 2003, s. 310 vd.) Fakat Mu'tezile, fikrî alanda olmasa bile, pratikte varlığını devam ettirememiş, kısa bir zaman sonra yeniden etkinliğini yitirmiştir.

18) Yakût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Udebâ, VI/259'dan naklen Hansu, "Mu'tezile Araştırmalarında Kaynak Problemi", s. 56.

19) Mu'tezile ile ilgili bilgilerimizin bir kısmı da oryantalistlerden elde edilmiştir. Bilgilerimizin bir diğer dayanağını teşkil eden Oryantalistlerin Mu'tezile hakkında verdiği bilgilerin ortaya çıkarılması kapsamlı ve titiz bir çalışmayı gerektirdiğinden, bu makalede yalnızca Sünnî karşıtlarının Mu'tezile hakkında verdiği bilgilerden söz edilmiş, oryantalistlerin verdiği bilgiler bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

20) er-Râvendî'nin *Kitabu Fadîhatu'l-Mu'tezile* adlı eseri, Mu'tezile'ye karşı yazılmış en eski reddiye olup daha sonra gerek Sünnîlerin ve gerekse de diğer kesimlerin Mu'tezile'ye yönelik ithamlarının temel kaynağı olmuştur. Bu esere bir reddiye olarak Mu'tezilî âlim Ebu'l-Huseyin el-Hayyât *Kitâbul-İntisar ve'r-Red alâ Ibn Râvendî el-Mülhid* (Neşr. Nyberg, Beyrut, 1986) adıyla bir eser kaleme almış ve bu kitapta Mu'tezile'ye yönelik ithamlar çürütülmüştür.

21) Makale boyunca Sünnî kesimin Mu'tezile'nin özüne yönelik olarak bilinçli bir şekilde baş vurdıkları yanlış karalama ve önyargıları "tanımlama" sözcüğü ile karşılanmıştır.

dikleri veya kendilerine ait olmayan fikirlerle itham edilmiştir²². Meselâ, Sünnî âlimler içerisinde Mu’tezile ile ilgili bilgilerimizin en eski dayanaklarından biri Ebu’l-Hasen el-Eş’arî (ö.330/942)’dir. Bilindiği üzere Eş’arî, önceleri/kırk yaşına kadar Mu’tezilî iken daha sonra bu fikirleri terkedip Ahmed b. Hanbel’in öğretilerine sahip çıkmış ve Ehlul-Hadîs’in itikadî yöntemini benimsemişti²³. Mu’tezile’den ayrıldıktan sonra Basra mes-cidinde yaptığı konuşmada da belirttiği gibi Eş’arî, Mu’tezilî düşünceye karşı mücade-leye karar vermişti²⁴. Eş’arî, “Mu’tezilî akideye karşı Sünnî tepkinin güçlü etkisi altın-da”²⁵ olduğu için ve ortaya koyduğu formüller mutlak surette Sünniliğin Mu’tezilî aki-deye karşı bir tepkisi²⁶ sayıldığından, doğal olarak ondan bu hususta mezhep taassubu-nu bir kenara bırakarak tarafsız bir tavır takınması beklenemezdi²⁷.

Mu’tezile’yi eserlerine dayanarak öğrendiğimiz bir diğer Sünnî âlim de, el-Bağdâdî (ö.429/1037)’dir. Mu’tezilî âlimlerin küfür²⁸, bid’at ehli²⁹, sapıklık³⁰ ve hatta edebe mu-ğayir ithamları suçlandığı³¹ “*el-Fark Beyne’l-Fırak*” adlı eserinde el-Bağdâdî, açıkça taraflı darlanmış, Mu’tezile’yi çoğunlukla sahiplenmedikleri fikirlerle itham etmiş, de-yim yerindeyse Mu’tezile’yi tanımlamıştır. el-İsferâyînî (ö.478/1078) de *et-Tabsîr fi’l-Dîn* adlı eserinde Bağdâdî’ye benzer bir biçimde Mu’tezile’yi karalayıcı ve tanımlayıcı bir üslupla anlatmıştır³². Bu hususta Fahreddîn er-Râzî (ö.606/1209), Bağdâdî’nin he-

22) Ehl-i Sünnet bir çok konuda Mu’tezile’yi tanımlayıp yorumlarken, Mu’tezile de bir çok hususta Sünnîleri maksadını aşan biçimde tanımlamıştır. Meselâ, Ehl-i Sünnet Allah’ın sıfatlarının ezeli ol-duğunu kabul ettiği için Mu’tezile, “Siz şirk konusunda hristiyanları bile geçtiniz; çünkü hristiyan-lar üç İlah (teslis) kabul etmişlerdi, siz ise doksan dokuz İlah kabul ediyorsunuz” diyerek Ehl-i Sün-net’i tanımlamışlardır. Bu konuda tarafımızdan “Teolojik Bağlamda Mu’tezile’nin Ehl-i Sünnet’i Tanımlaması” adıyla bir çalışma yapılmış, yakında neşredilecektir. Mu’tezile’nin Ehl-i Sünnet’i ta-nımlaması hususunun irdelenmesi doğal olarak bu makalenin sınırlarını aşacağından, bu çalışmada yalnızca çoğunluğunu Eş’arîlerin oluşturduğu Sünnî âlimlerin Mu’tezile’yi tanımlaması ele alın-a-caktır.

23) *el-İbâne* adlı eserinde Ahmed b. Hanbel’in bakış açısını benimsediğini açıkça dile getiren el-Eş’arî, üslubu, meseleleri ortaya koyuş tarzı ve en önemlisi de duruşuyla selefiyye’nin görüşlerini dirilt-mek için ortaya çıktığını ilan etmiştir. Bkz. Ebu’l-Hasen el-Eş’arî, *el-İbâne an Usulî’l-Diyâne*, Me-dine, 1410, s. 53.

24) Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtul-A’yân*, Beyrut, 1977, III/285.

25) Fazlur Rahman, *İslâm*, Çev. M.Dağ-M.Aydın, Ankara, 1992, s. 130.

26) Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 129.

27) Eş’arî, *Makalâtul-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, (Neşr, Ritter, Weisbaden, 1980) adlı eserinde Mu’tezilî fikirleri oldukça tarafsız, günümüzün deyimiyle objektif kriterlere dayalı olarak aktarır-ken, *el-İbâne*’de Mu’tezilî öğretiyeye karşı oldukça sert ve keskin bir dil kullanmakta, Mu’tezile men-suplarını küfre giren sapıklar olarak nitelemektedir. Krş. Eş’arî, *el-İbâne an Usulî’l-Diyâne*, s. 46 vd., 104.

28) Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak*, Beyrut, (Daru’l-Marife), Ts., s. 119, 146.

29) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 118, 119.

30) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 146, 173.

31) Meselâ el-Bağdâdî bir şiirle Mu’tezile’den el-Câhız (ö.255/868)’in domuzdan bir kat daha çirkin olduğunu Ehl-i Sünnet’in görüşü olarak aktarır. Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 178.

32) Bkz. Ebu Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi’l-Dîn*, Beyrut, 1983, s. 21 vd., 63 vd., 68.

men hemen hiç bir fırkayı gerçeğe uygun olarak anlatmadığını belirtmiş ve İslamî fırkaları Bağdâdî'nin söz konusu eserine dayanarak yazdığı için eş-Şehristanî (ö.548/1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserini de güvenilir bulmamıştır³³.

Çoğunlukla mezhep taassubundan kurtulamamış ve genellikle Eş'arî olan Sünnî âlimlerin, İ'tizal Hareketi'nin Mihne uygulamasındaki tutumuna bir tepki olarak verdikleri bilgiler, İslâm dünyasında Mu'tezilî düşüncesinin yapısı konusunda yanlış, eksik, kusurlu veya yetersiz kanaatlerin yerleşmesine neden olmuştur. Daha sonra örneklerle izah edileceği üzere, sözünü ettiğimiz bilginlere ait eserlerde çizilen Mu'tezile portresi, Mu'tezile mensuplarının itibar edip değer verdiği kaynaklardaki tablo ile önemli ölçüde farklılık arz etmektedir³⁴. Açıkça Mu'tezile karşıtlığı içerisinde olduklarını ilan eden Ehl-i Sünnet mensuplarının verdiği bilgilere dayanılarak, Mu'tezilî düşünce hakkında sağlıklı bilgilere ulaşmak gerçekten zordur.

Mu'tezile, geçmişte kalmış ya da mîadını doldurmuş salt tarihsel bir olgu değildir. Mu'tezilî tasavvur, mezhebî bir düşünüşten öte, akılcı bir mektebi işaret etmekte ve serbest fikirliliği temsil etmektedir. Bu nedenle İslâm dünyasında bu çizgi hep var olmuş, akılcı bir eğilim olarak İslâm düşüncesindeki yerini her zaman korumuş ve günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. İslâm dünyasında aklın gelişimi evresindeki ilk parıltıları temsil eden bu çizgiden devralınan kültürel miras, Müslümanların aklında ve vicdânında dolaşan ruh mesabesindedir. Bu ruh, önlerine çıkan engelleri büyük bir kararlılıkla bertaraf edebilme azminde olan bugünün rasyonel düşünen, akla önem ve öncelik veren duyarlı kuşaklarına gurur ve heyecan vermekte; bu bilinç, onları geleceğe ilişkin projeler hazırlamaya, daha aydınlık yarınlar oluşturma çabası içinde olmaya itmektedir. Bu nedenle tarihte olduğu kadar bugün de, İslâm düşüncesinin gelişimine esaslı katkısı bulunan ve İslâm akaidini çeşitli din ve kültürlerin saldırısına karşı başarıyla savunmuş olan Mu'tezile Kelâm Ekolü'nü doğru okumak, daha bir önem arz etmektedir.

Tarihten günümüze Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile ekolü ile ilgili bilinçli veya bilinçsiz yanlış veya eksik ya da kusurlu anla(t)ma ve değerlendirmelerinin tümünü içeren, bütün konuları araştırıp inceleyerek ortaya koymak doğal olarak bir makalenin sınırlarını aşacağından, burada bu yanlış anla(t)ma ya da nitele(nder)melerin en önde gelenlerinden olan "isimlendirme", "ortaya çıkışları", "İlk Mu'tezile ile ilişkileri", "kaderî olarak nitelendirilmeleri" ve "öncüleri" gibi belli başlı birkaç konu üzerinde durulacak, bu hususta bilinçli ya da bilinçsiz olarak baş vurulan saptırmalar kısaca tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bu makalede çoğunluğunu Eş'arîlerin oluşturduğu Ehl-i Sünnet âlimlerinin, teolojik duruşundan³⁵ ziyade Mu'tezile'nin esas bünyesine, ismine, kısacası özüne yönelik konulara ilişkin ön yargılı, kasıtlı veya bilinçli değerlendirmeleri saptanmaya çalışılırken,

33) Cemaluddîn el-Kâsimî, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1979, s. 32.

34) Bilgi için bkz. Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002, s. II-III.

35) Bu hususta "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları" adıyla bir çalışma tarafımızca yapılmış, yakında neşredilecektir.

Mu’tezile isminin nasıl ve ne ölçüde saptırıldığına dair bir projeksiyon tutulması amaçlanmaktadır. Bilhassa mihne’deki tutumları nedeniyle Sünnî dünyada yanlış algılanıp değerlendirilen ve *ehl-i bid’at* ya da *sapkın* olarak nitelendirilen Mu’tezile mezhebi, entelektüel boyuta sahip oluşları, aklı öncelemeleri, fikrî tartışmalarla beslenmeleri açısından mümkün olduğu ölçüde sonraki Mu’tezilîlerce muteber kabul edilen âlimlerin eserlerine ya da fikirlerine dayanılarak ele alıp incelenecek, böylece bu fırkanın doğru anlaşılması, değerlendirilmesi ve İslâm düşüncesinin aklılaşma sürecinde oynadığı rol bir nebze anlaşılmış olacaktır.

Mu’tezile, bir yandan Mihne uygulamalarındaki birinci dereceden sorumluluğu, diğer yandan da Yunan düşüncesinin etkisiyle akla yaptığı aşırı vurgudan dolayı, İslâm dünyasında çoğunluğu temsil eden Sünnî düşünce mensupları tarafından “öteki” olarak nitelendirilip şiddetli bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Her fırkanın kendi *duruşunu* açıklaması, kendi görüşlerini haklı çıkarma isteği ve kendilerine meşruiyet alanı sağlama girişimi bağlamında yapıp ettiklerine meşruiyet kazandıracak biçimde, kendi dışındaki grupları değerlendirmesi ve diğer düşünceleri yorumlaması veya tanımlaması gerçeği de buna eklenince, doğal olarak Mu’tezile isminin yergi içeren bir anlamı çağrıştırmasına, fikir ve düşüncelerinin de yanlış yorumlanmasına veya eksik anlaşılıp aktarılmasına neden olmuştur. Fikirleri ve görüşleri hususunda olduğu gibi, Mu’tezile’nin bu isimle anılması konusunda da çoğunlukla Eş’arî olan Sünnî muhaliflerinin eserlerinde verilen bilgilerle Mu’tezile’nin itibar ettiği kaynaklardaki bilgiler önemli ölçüde farklılık arz etmektedir³⁶. Biz öncelikle bu husus üzerinde durmak istiyoruz.

A. İsimlendirme Konusundaki Tanımlamalar

Ehl-i Sünnet’e mensup âlimler, “uzaklaşmak, bir tarafa çekilmek”³⁷ gibi anlamlardan hareketle, Mu’tezile isminin gerçekte “İslâm ümmetinin görüşlerinden kopmak”³⁸ demek olduğu, bunun da “ümmeğin genel görüşünden ayrılmak” anlamına geldiği konusunda ısrar ederler ve bu anlamı özellikle vurgularlar. “Mu’tezile”nin, asıl itibarıyla ümmetin veya çoğunluğu teşkil eden Müslümanların genel görüşüne muhalefet etmekten doğan bid’atçı bir fırka³⁹ olduğu konusuna odaklanan bu âlimler, savlarını Hasan el-Basrî (ö.110/728) ile Vâsıl b. Atâ (ö.131/748) arasında geçen meşhur olaya atıfla ispatlamaya çalışırlar. Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre, büyük günah meselesi ile ilgili olarak Hasan el-Basrî ile Vâsıl b. Atâ arasında geçen meşhur olayda Hasan el-Basrî’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” sözü, daha sonra “ümmeğin üzerinde ittifak ettiği görüşten” ayrılanlar anlamında Mu’tezile için özel isim olmuştur. Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd (ö.144/761) ve yandaşları bu tarihten sonra “Mu’tezile” ismiyle isimlendirilmişlerdir⁴⁰.

36) Çalışma boyunca önce Ehl-i Sünnet kaynaklarında Mu’tezile’yi karalamaya yönelik iddialar, sonra Mu’tezile’nin bu iddialara karşı verdiği yanıtlar aktarılacak ve en nihayetinde karşılıklı iddialardan hangilerinin daha doğru ve tutarlı olduğu saptanmaya çalışılacaktır.

37) Krş. Firuzabâdî, *el-Kâmusu’l-Muhît*, s. 1333.

38) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118.

39) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118.

40) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 21 vd.; Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, Beyrut, 1986, I/48.

Ehl-i Sünnet kaynakları, “Mu’tezile” isminin sanki onlara yalnızca muhalifleri tarafından verildiğini de îmâ ederler⁴¹. Meselâ bu kaynaklar, tabîîn döneminin tartışmasız en önde gelen âlimlerinden sayılan Hasan el-Basrî’yi Mu’tezile’nin muhalifi ve Sünnî düşüncenin de gerçek temsilcisi gibi göstererek⁴², *kebîre* konusunda onunla Vâsıl arasında geçen meşhur tartışmaya atıfta bulunarak, “Mu’tezile” isminin ilk olarak onun tarafından verildiğini vurgulamak isterler⁴³. Yine Sünnî alimlerin verdikleri bu bilgilerde “Mu’tezile” isminin, ümmetin icmâından ayrılmayı ya da Müslümanların genel görüşünden kopuşu ifade ettiği için, aslında kötü bir anlam içeriğine sahip olduğu, zem veya yergi⁴⁴ ifade ettiği de varsayılmakta ve sürekli olarak böyle bir anlam îma edilmektedir. Meselâ er-Râzî, Duhân 21. âyetinde *i’tizâl* kelimesinin “küfür” anlamında kullanıldığına⁴⁵ işaret ederek, Mu’tezile kelimesinin yergi ifade ettiğini kabul etmiştir. Oysa mesele dikkatli bir biçimde irdelendiğinde bu varsayımların birkaç açıdan yanlış, mahzurlu, eksik veya gerçeği tam olarak izah etmekten uzak oldukları kolaylıkla tespit edilebilir:

a) “Mu’tezile” isminin yalnızca onların muhâlifleri tarafından verildiği hükmü aslâ mantıklı değildir. Çünkü eğer bu isimlendirme yalnızca Mu’tezile karşıtlarının bir nitelemesi olsaydı, bizatihi Mu’tezile mensuplarınca ihtiyatla karşılanır, belki de kullanılmazdı. Oysa Mu’tezilîler bu ismi beğenerek, gururla kullanmışlardır ve bu isim hiçbir zaman onları suçlayan bir ad sayılmamıştır⁴⁶.

b) Hasan el-Basrî’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” sözüne göndermede bulunularak Mu’tezile isminin “ümmetinin genelinin görüşünden kopuşu”⁴⁷ veya “ümmetin icmâından”⁴⁸, dolayısıyla da Sünnet ve Cemaat Ehli’nden ayrılmayı ifade etmek için kullanıldığı sonucunu çıkarmak da gerçeği tam olarak ifade etmemektedir. Çünkü;

1) Bir kere Hasan el-Basrî, Müslümanların genel görüşünü sahiplendiği iddia edilen bir kesimi ya da Sünnet ve Cemaat Ehli olarak belirginleşen bir grubu temsil etmiyordu; zira bu sözün söylendiği tarihte itikadî bir fırkayı işaret eden Sünnet ve Cemaat Ehli diye bir mezhep teşekkül etmemişti. Ayrıca Mu’tezile mensupları hemen her fırsatta Müslümanların genelinin üzerinde ittifak ettiği görüşten ayrılmadıklarını, sünnet ve cemaate bağlı olduklarını ısrarla vurgulamışlardır⁴⁹.

41) Şehristanî, *el-Milel*, I/46.

42) Nitekim Şehristanî, Hasan el-Basrî’nin kader, hayrın ve şerrin Allah’tan olduğu gibi konularda selefî görüşlerine aykırı fikirleri benimseyemeyeceğini söyler. *el-Milel*, I/48.

43) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 21-22; Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

44) Krş. Şehristanî, *el-Milel*, I/43; Ebu Mansûr el-Maturidî, *Kitabu’l-Tevhîd*, Tah. Fethullah Huleyf, Mektebetu’l-İrşâd, İst., Ts., s. 384.

45) Fahreddin er-Râzî, *İtikâdâtü Fırakî’l-Müslimîne ve’l-Müşrikîn*, Neşr. Ali Sâmî en-Neşşar, Kahire 1938, s. 39.

46) Henry Corbin; *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev. H. Hatemi, İst., 1986, s. 115.

47) Bağdadî, *el-Fark*, 118.

48) Hansu, *Mu’tezile ve Hadis*, s. 33.

49) Krş. Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakatu’l-Mu’tezile*, Tunus, 1974, s. 185.

2) Mu’tezile, “büyük günah” ve buna bağlı olarak “el-Menziletu beyne’l-Menzileteyn” görüşüyle ayrılık çıkararak Müslümanların genelinin görüşünden kopmayı amaçlamamıştır. Kaynaklar tetkik edildiğinde, Mu’tezile mensuplarının Müslümanların genel görüşünden ya da cemaatten kopmamak için azami bir cehd ve gayret içinde oldukları tespit edilebilir. Meselâ Vâsıl b. Atâ, “büyük günah” konusundaki görüşüyle Müslümanların çoğunluğunun kabullenip sahiplendiği görüşe aykırı davranmak istememiş, Mu’tezilî âlim el-Hayyât (ö.300/912)’ın da önemle vurguladığı gibi, büyük günah işleyen kimse hakkında o gün için bütün Müslümanların görüşlerinde ortaklaşa bulunan “fısk” ve “fücûr” kavramını özellikle seçmiştir⁵⁰. el-Belhî (ö.319/931) ise, büyük günah işleyen kimsenin “fâsık” olduğu hususunda bütün fırkalar arasında icmâ’nın varlığından bahsederek, Vâsıl’ın bu konudaki görüşünün, gerçekte ümmet tarafından üzerinde icmâ edilen görüş olduğunu söyler⁵¹. O halde denilebilir ki, bu tavrıyla Vâsıl, ihtilâf ederek Müslümanların genelinden kopmayı değil, tersine ortak bir çizgi yakalamak isteğinde olduğunu vurgulamak istemiştir.

3) Ayrıca Hasan el-Basrî *mürtekibu’l-kebîre* konusunda yalnızca Mu’tezile’den değil, ümmetin genelinden farklı düşünüyordu. Bilindiği üzere, büyük günah işleyenin *mü’mîn* olduğuna dair yaygın genel düşünüşün aksine o, büyük günah işleyenin *münâfık* olduğuna inanıyordu⁵². O halde Hasan el-Basrî’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” sözüne göndermede bulunularak Mu’tezile isminin ümmetin genelinin görüşünden kopuşu ifade ettiğini iddia etmek doğru olmaz. “Vâsıl bizden ayrıldı” sözüyle Hasan el-Basrî’nin, “büyük günah işleyen ne mü’mindir, ne de kâfir, iki yer arasında bir yerdedir veya aradaki durumdadır (el-Menziletu Beyne’l-Menzileteyn)” görüşünde olan Vâsıl’ın, bu konuda kendi görüşünden ayrıldığına; yani *mürtekibu’l-kebîre* sahibinin *münâfık* olmadığına, orta durumda olduğuna kanaat getirerek kendisinden ayrı düştüğüne vurgu yapmak istediği açıktır.

Kaynaklar tetkik edildiğinde, İslâm’ın ilk döneminde, özellikle de Mu’tezile’nin ortaya çıkışı esnasında bu ismin, Ehl-i Sünnet’ten uzaklaşanlar, ümmetin icmâından ayrılanlar veya Müslümanların genel görüşünün dışına çıkanlar anlamını ifade etmediği ko-

50) el-Hayyât, büyük günah işleyenin “fâsık” ve “fâcîr” olduğu hususunda o gün için Müslümanlar arasında hiçbir ayrılığın bulunmadığını, tersine bu hususta “icmâ” ve ittifak olduğunu, fakat aralarında bu sıfatlara sahip olanların hususiyetleri hakkında birbirini tutmayan kanaatlerin bulunduğunu belirtir. O, Hâricîlerin büyük günah işleyeni fısk ve fücûruna rağmen kâfir, Mürcie’nin fısk ve fücûruna rağmen mü’mîn, Hasan el-Basrî ve ona tabi olanların fısk ve fücûruna rağmen münâfık olarak gördüğünü, Vâsıl’ın da Müslümanların genelinin görüşüne katılarak büyük günah işleyenin fâsık olduğunu kabul ettiğini; ancak bu vasfa sahip olan kimseye mü’mîn ya da kâfir sıfatının verilemeyeceğini, bu kimselerin *iki durum arasında bir konumda* olması gerektiğini kabul ettiğini söyler. Bilgi için bkz. Hayyât, *Kitabu’l-İntisâr*, s. 165 vd.

51) Ebu’l-Kâsım el-Belhî, *Zikru’l-Mu’tezile*, (*Fazlu’l-İrizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile* içerisinde), Tunus, 1974, s. 64.

52) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, Kahire, 1996, 137-138; *Fazlu’l-İrizâl ve Tabakâtü’l-Mu’tezile*, s. 166; Helmut Ritter, “Hasan Basrî”, *IA*, V/I, 315; H.S.Nyberg, “Mu’tezile”, *IA*, V/I, 757; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 260; Osman Karadeniz, “Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri”, *D.E.Ü.I.F.D.*, Sayı: 2, İzmir, 1985, s. 151 vd.

laylıkla tespit edilebilir. Zira ilk dönemde Ehl-i Sünnet de “Mu’tezile” ismini İslâm toplumundan ayrılanları ifade eden küçültücü bir isim olarak kullanmamıştır. Bilakis ilk Mu’tezilîler bu ismi kendileri seçmiş ve bu isim, bizzat Mu’tezilîler tarafından gururla kullanılmış, bu isim, onları suçlayan bir ad sayılmamıştır⁵³.

c- Şayet “Mu’tezile” ismi, “zem veya yergi ifade etme”⁵⁴ gibi kötü bir anlam içeriğine sahip olsaydı, muhalifleri tarafından “Kaderiyye” olarak isimlendirilmelerine şiddetle karşı çıktıkları gibi⁵⁵, Mu’tezile mensupları bu ismi kabul etmez ve kullanmazlardı. Oysa yukarıda vurgulandığı üzere Mu’tezilîler bu ismi kendileri seçmiş ve gururla kullanmışlardır⁵⁶. Çünkü Mu’tezile’ye göre bu isim;

1) Nasslarda yermek için değil, aksine övmek için kullanılmıştır. Meselâ Meryem sûresinin 48. âyetinde i’tizâl kelimesi, Müzzemmil sûresinin 10. âyetindeki “hicret” anlamında kullanılmıştır; dolayısıyla bu kelime “şerden i’tizâl eden”⁵⁷, dalâletten ve kötülükten ayrılan, uzaklaşan, kötülüğün bulunduğu yerden hicret eden”⁵⁸ anlamına geldiğini

2) “Mu’tezile”nin, hasımlarınca verilmiş bir ad olduğu varsayılsa bile, bu ismin Mu’tezile tarafından “temizlik ve ehl-i takvâ” anlamında da kullanıldığı⁵⁹ ve diğer anlamlarına ilaveten Mu’tezile mensuplarının zihninde bu sözcüğün “Allah’ı tek ve âdil olarak ispat edenler” gibi bir anlam içeriğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mu’tezilî öğretisi iki ilkeye odaklanmıştır: Tanrısal açıdan: Mutlak aşkınlık ve teklik ilkesi. İnsan açısından: Fiillerimiz dolayısıyla doğrudan doğruya sorumluluğumuzu getiren mutlak hürriyet ilkesi⁶⁰.

d) Meselenin belki de en önemli yanı şudur: Bu isim, kelâmî bir mezhep olarak doğan Mu’tezile’nin ortaya çıkışından çok önce, erken dönem İslâm toplumunda baş gös-

53) Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 115.

54) Şehristanî, *el-Milel*, I/43.

55) Bu çalışmanın ilgili bölümünde detaylı olarak ele alınıp inceleneceği üzere Mu’tezile mensupları, muhalifleri tarafından “Kaderiyye” ismiyle anılmalarına şiddetle karşı çıkmış ve bu isimlendirmeyi kesin bir dille reddetmişlerdir. Bkz. , Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l- Usul’l-Hamse*, s. 772 vd.; Kırş. Maturidî, *Kitabu’l-Tevhid*, s. 314; Adudu’d-Dîn el-İcî, *Kitabu’l-Mevâkıf*, Tah. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1997, III/652.

56) Mu’tezile mensupları “Mu’tezile” ismini gururla kullanıp kabul etmekle beraber ilkelerini veya prensiplerini ifade ettiği için onlar aynı zamanda kendilerini “*Ehlu’l-Tevhid ve’l-Adl*” olarak da adlandıırırlar. “Tevhid” ile, Allah’ın kıdem sıfatından başka ezeli ve ebedî sıfatının olmadığını kastederler. Allah’ın kadir, alim, basir vb. sıfatlarının olduğunu kabul ederler, ancak bu sıfatların Allah’ın Zât’ından bağımsız ve ayrı olduğunu kabul etmezler. Eğer İlahî sıfatlar Allah’ın Zât’ıyla aynı kabul edilmezse, “teaddud-i kudema : kadimlerin çokluğu/birden çok ezeli varlık” ortaya çıkacağını ve bunun Tevhid akidesini sona erdireceğini düşünmüşlerdir. “Adl” ile de, itaat edeni iyi amelinden dolayı ödüllendirmenin, isyankârı da kötü amelinden dolayı cezalandırmanın Allah’ın üzerine vâcip/gerekliliğini kastederler. Kırş. Mir Velîyyuddin, “Mu’tezile”, *İslâm Düşüncesi Tarihi* içinde, Haz. M.M.Şerif, Çev. Altay Ünaltay, İst., 1990, I/236.

57) Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s. 165; Ahmed b. Yahya İbnu’l-Murtazâ, *el-Münve ve’l-Emel*, Beyrut, 1990, s. 29, 128.

58) Kırş. Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş’etu’l-Fikri’l-Felsefî fi’l-İslâm*, Mısır, 1977, I/431.

59) Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu’tezile’nin Oluşumu ve Ebu’l-Huzeyl el-Allaf*, Ankara, 2001, s. 31.

60) Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 115.

teren kargaşa ve savaş ortamında çekimser kalan şahısların oluşturduğu seçkin sahâbe topluluğunun lakabı (İlk Mu'tezile)⁶¹ olarak kullanılıyordu. Bu kullanımda bir tahkîr anlamı bulunmuyordu. Nitekim Mu'tezile ismini kullandıkları için, hiç kimse bu şahısları kınamamıştır. Bundan dolayı isim Vâsıl ve öğrencileri için kullanıldığında da sadece bir tanımlamayı ifade etmekte, küçültücü bir anlamda kullanılmamaktadır. O halde Mu'tezile isminin, "ayrılanlar, bölünmeye yol açanlar, fırkalaşarak birliği bozanlar" gibi bir nevi zem ve tahkîr ifade eden anlamı sonradan kazandığı söylenebilir.

B. "İlk Mu'tezile" ile İlişkileri Hususundaki Tanımlamalar

Sünnî müellifler, erken dönem İslâm toplumunda baş gösteren kargaşa ortamında çekimser kalan şahısların oluşturduğu "İlk Mutezile"nin, daha sonra hicrî II. asrın başlarında Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)'nın Hasan el-Basrî'nin meclisinden ayrılmasıyla kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden "Mu'tezile Fırkası" ile isim yönünden başka bir benzerliğinin bulunmadığını ısrarla vurgularlar. Meselâ el-Bağdadî, sahâbe döneminin sonlarında Mu'tezile'nin öncüleri olan Kaderiyye mezhebinin zuhur ettiğini, Abdullah b. Ömer (ki Mu'tezile mensupları bu sahabînin de içinde bulunduğu "İlk Mu'tezile"nin tavrını, kendileri için örnek itihaz etmişler ve onu önderlerinden saymışlardır) ve diğer bazı sahâbelerin⁶² onlardan teberrî ettiklerini ve kendilerinden sonrakilere, Kaderiyye'ye selam vermemeleri, cenaze namazlarını kılmamaları ve hastalarını ziyaret etmemeleri konusunda tavsiyede bulunduklarını söyler⁶³. Bu düşünceden hareketle tavır alan bazı çağdaş akademisyenler de "İlk Mu'tezile" ile kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden "Mu'tezile" arasında hiçbir bağın bulunmadığını, sözelimi İlk Mu'tezile mensupları ile sonradan teşekkül eden Mu'tezile'nin kurucusu sayılan Vâsıl b. Atâ'nın düşünceleri arasında fıkri bir devamlılığın olduğunu gösteren hiç bir kanıtın bulunmadığını savunurlar⁶⁴. Oysa, sahâbeler arasında cereyan eden iç çatışmalar ve savaşlarda tarafsız davranan bu seçkin sahabîleri, daha sonra Mu'tezile ileri gelenleri kendilerinden saymış, onları öncüleri olarak kabul etmişlerdir⁶⁵. Şimdi taraflardan hangisinin iddiasının daha tutarlı olduğu hususu üzerinde duralım:

"Mu'tezile" ismi, ilk olarak Hz. Ali dönemindeki kargaşa ortamında hiçbir gruba kaitılmayan, tarafsız/çekimser kalanlar için kullanılmıştır. *İlk İ'tizal Hareketi* diyebileceğimiz bu akım, bu dönemde ortaya çıkmıştır. Aslında ta Hz. Osman (r.a.)'ın şehadetinden sonraki şartlar sahâbeyi mecburen iki farklı cepheye ayırmıştı. Bir kısmı silah kullanmak da dahil, zor kullanmayı tatbik etmeye kalkışmış, diğerleri ise bu görüşe katılmamış, si-

61) Bkz. Ebu Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Tah. Ali Şîrî, Kum, 1413, I/72, Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Betrutî Ts., III/64; Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, Ankara, 1983, s. 24 vd.; Krş. Ebu'l-Huseyin el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, Bağdat, 1968, s. 36.

62) Bağdadî, sözünü ettiği sahabîlerden Câbir b. Abdillâh, Ebû Hureyre, İbn Abbas, Enes b. Mâlik, Abdullâh b. Ebî Evfâ ve Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin isimlerini zikreder. *el-Fark*, s. 18-19.

63) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118-120; İsferyâinî, *et-Tabsîr*, s. 21.

64) Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 25; Şerafeddin Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya, 1992, s. 44; Osman Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, s. 25; Hansu, *Mutezile ve Hadîs*, s. 38-39.

65) Kadî Abdulcebâr, *Fazlu'l-İ'tizal*, s. 214.

yaşı çıkarlar için Müslümanların kanına girilemeyeceği görüşünden hareketle bir kenara çekilmeyi tercih etmişti⁶⁶. Muhammed b. Mesleme (ö.46/666), Üsâme b. Zeyd (ö.54/674), Sa'd b. Ebî Vakkas (ö.55/675) ve İbn Ömer (ö.74/693) gibi seçkin zâtlar, sahâbe döneminin sonları sayılabilecek bu dönemde Hz. Ali (r.a.)'nin Talha ve Zübeyr'le, sonra da Muaviye ile aralarında cereyan eden savaşlarda güç kullanmanın doğru olmadığı kanaatinde idiler. Evlerine ve mescitlere çekilerek, ilim ve ibadetle meşgul olmayı, zühd ve takvâya dayalı bir yaşamı yeğlemiş⁶⁷, çekimser kalmayı tercih etmişlerdir⁶⁸.

"İlk Mu'tezile" kavramı böyle doğmuştur. Bu kişiler, iki Müslüman grubun hangisinin den yana olunursa olunsun, bu tutumun sonuçta savaşta taraf tutmamakla eşdeğer olduğunun bilincindeydi. Her iki taraftan akacak kan sonuçta Müslüman kanı idi. Müslüman kanının akıtılmasına sebep olmak veya bilfiil kan akıtmak büyük günahı. Bu, Hz. Ebû Bekir'in, mürtedlerle olan savaşına benzemezdi. Orada Ebû Bekir'in haklı olduğu yüzde yüz kesindi. Çünkü dinin esasları inkâr ediliyordu. Burada ise, iki taraftan birinin dinin esaslarını inkâr eden bir durumu bulunmuyordu. Bu nedenle bu kimseler, hangi tarafın haklı olduğu hususunda şüpheye düşmüşlerdi⁶⁹.

Sözünü ettiğimiz bu seçkin sahâbeler, tutumlarına Rasulullah (s.a.v.)'tan nakledilen, "benden sonra fitne olacak; bu ortamda oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüylen koşandan daha hayırlıdır"⁷⁰ gibi hadisleri ve Kur'ân'da fitneden sakınılmasını öneren âyetleri delil getirerek kargaşa ortamında çekimser kalmayı yeğlemişlerdir⁷¹.

Aslında bu eğilim çok basit olarak birbirleriyle çatışan iki Müslüman grubun hangisinin haklı olduğu konusunda tereddütler taşıyan ve İslâmî akım içerisinde yer alan bir takım insanların mücadele sahasını terk etmesinden neşet eden bir eğilimdi. Hz. Ali'nin Talha ve Zübeyr'le, sonra da Muaviye ile mücadelesi esnasında sahayı terk eden bu grubun iki temel kaygısı vardı. Birincisi, hangi tarafın haklı olduğu konusunda hakiki bir kriter belirleyebilmiş değillerdi. Dolayısıyla yanlış yerde yer alma korkuları vardı. İkincisi, bu çatışmaların cemaati, İslâm'ı ve normlarını tehlikeye soktuğunu düşünüyorlardı. İslâm'ın ilke, değer ve çağrısının toplumda yaygınlaşmasının ve kökleşmesinin istikrara bağlı olduğunu hissediyorlardı⁷².

"İlk Mu'tezile", Müslümanlar arasında ortaya çıkan çatışmalarda tarafsız kalmayı tercih etmiş, hangi tarafın haklı olduğu konusunda hakiki bir kriter belirleyememişti. Bu

66) Mehmed Said Hatiboğlu, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ank., 1967, s. 54.

67) Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 36.

68) Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, I/72; Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III/64; Hüseyin Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 24 vd.; Krş. Ebu'l-Huseyin el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 36.

69) Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 24.

70) Tirmizî, *Fiten*, 29.

71) Krş. Sa'duddin et-Taftazanî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Tah. Abdurrahman Umeyre, Beyrut, 1993, V/306

72) Hayrettin Yücesoy, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Siyasî Kelâm Okullarının Gelişimi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Sayı: 7; İst., 1994, s. 109; Krş. Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 24 vd.

tutum her ne kadar Mürcî tavrı işaretlese de⁷³, Müslümanlar arasında baş gösteren kaos ortamında çekimser kalmayı öncellediği için aynı zamanda Mu'tezilî bir tutumdur. Çünkü, "İlk Mu'tezile" ya da "Tarafsızlar Grubu" içerisinde hem Mürcie ve hem de Mu'tezile Mezhebi doğmuştur⁷⁴. Kelâmî bir mezhep olarak doğan Mu'tezile de İlk Mu'tezile'ye benzer bir tavırla, büyük günah işleyen kimse hakkında nasıl bir hüküm verileceği konusunda iki zıt zümrenin (Mürcie ve Haricîler) hiçbirine katılmamış, bu hususta tarafsız kalmıştır.

O halde, sözü edilen "İlk Mu'tezile" ile daha sonra hicrî II. asrın başlarında kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden Mu'tezile mezhebi arasında hiçbir ilginin bulunmadığı⁷⁵ şeklindeki mülahazalarının gerçekleri yansıtmaktan uzak olduğunu söylemek mümkündür. Zira Mu'tezile mensupları, sahâbeler arasında cereyan eden iç çatışmalar ve savaşlarda tarafsız davranan bu zevâtı kendilerinden saymış, bu kimseleri öncü ve önderleri olarak kabul etmişlerdir⁷⁶. Nevbahtî'ye göre de, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslümanlar üç gruba ayrılmıştı: Hz. Ali taraftarları, Hz. Ali'nin hasımları, ve Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed İbn Mesleme ve Üsâme b. Zeyd ile birlikte bir kenara çekilen kimseler. Bunlar Hz. Ali'den ayrıldılar ve ne ona karşı ne de onun safında savaştılar. Bunlara "Mu'tezile" dendi ve onlar sonsuza kadar Mu'tezile'nin öncüleridir⁷⁷. Yine el-Malatî (ö.377/987) de benzer bir görüşü savunmuş, Hz. Hasan ile Muaviye'nin hilafet konusunda anlaşmalarından sonra, Hz Ali taraftarlarından olan bir grubun Hz. Hasan, Muaviye ve diğer bütün insanlardan ayrılarak, evlerine ve mescitlere çekildiklerini, ilim ve ibadetle meşgul olduklarını ve bundan böyle bu kesimin "Mu'tezile" ismiyle anıldıklarını belirtmiştir⁷⁸.

Bizce hem Mu'tezile öncülerinin, hem de Nevbahtî ve Malatî'nin kabul ettiği bu tez, gerçeğe daha yakın durmaktadır. Çünkü "İlk Mu'tezile" ile "Mu'tezile Mezhebi" arasın-

73) "Tarafsızlar Grubu", Müslümanlar arasında çıkan kargaşa ve savaş ortamında bir taraftan yana tavır almayı benimsemeyip, çekimser kalmayı tercih etmiş ve İslâm ümmetinin birliğini bozacak her türlü fitneden uzak durmayı yeğlemiş olsalar da, bu grup oldukça farklı temayüldeki insanları içinde barındırıyordu. Mehmed S. Hatiboğlu, Tarafsızlar Grubu içerisinde üç ayrı temayül tespit etmektedir: 1- Haksız tarafla mücadeleden yana olanlar: Hasan el-Basrî ve Said b. el-Müseyyib bu gruptan gösterilir. 2- Başta bulunanlara kayıtsız şartsız itaat edilmesi gerektiğini düşünenler. 3- Devrin siyasî hareketlerine katılmayıp bir köşeye çekilmenin lüzumuna inananlar. Abdullah b. Ömer de bunlardan sayılmıştır. (Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1962, s. 41 vd.) Mürcie'nin de bu Tarafsızlar Grubu içerisinde doğduğu söylene de (Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2000, s. 36), Mu'tezile'nin öncülerinin Tarafsızlar Grubu olduğu, özellikle üçüncü sırada zikredilen zümrenin sonsuza kadar Mu'tezile'nin öncüleri olduğu kabul edilmiştir.

74) Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî*, I/379 vd.

75) Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 25; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 44; Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, s. 37-38; Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 25.

76) Bkz. Kadî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal*, s. 76; Kadî Abdulcebbar, Mu'tezile'nin sahabelerden olan öncüleri arasında "İlk Mu'tezile" içerisinde yer alan İbn Ömer'i de zikreder. Bkz. *Fazlu'l-İ'tizal*, s. 214; Krş. a.e., s. 76.

77) Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Kitabu Fırakî's-Şîa*, Tah. Helmut Ritter, İst., 1931, s. 5; Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

78) Malatî, *et-Tenbih ve'r-Red*, s. 36.

da fikir, tavır ve davranış gibi bir çok açıdan benzerlikler bulunmaktadır. Bu hususları şöyle özetlemek mümkündür:

a) “İlk Mu’tezile” mensupları veya “Tarafsızlar Grubu”, Müslümanlar arasında baş gösteren iç karışıklık, savaş ve kaos ortamında tarafsız kalmanın gerekli olduğu hususunu işlemişlerdir. Bu, gerçekte siyasi bir tavidir. Bu tavırlarından dolayı “İlk Mu’tezile”, “Siyasi Mu’tezile” olarak da isimlendirilmiştir⁷⁹. Buradan hareketle İlk Mu’tezile’nin, tavırları itibariyle, Mu’tezile mezhebinin öncüleri oldukları söylenebilir. Çünkü Nallino’nun da vurguladığı gibi, felsefi özellikleriyle donanan sonraki Mu’tezile, İlk Mu’tezile’ye benzer bir tavırla, “Mu’tezile” ismini, din ve siyaset alanındaki özel tutumlarını göstereceği diye seçmiş ve bu ismi Müslümanlar arasındaki çekişme ve düşmanlığa katılmaktan sakındıklarını ortaya koymak ve tarafsızlıklarını göstermek için tercih etmişlerdir⁸⁰.

b) Nasıl “İlk Mu’tezile” adını alan bu seçkin zevat, Hz. Ali’nin önce Talha, Zübeyr ve Âişe ile, sonra da Muaviye ile aralarında cereyen eden savaşlarda çekimser kalıp⁸¹, taraflardan hangisinin haklı olduğunu kestiremedikleri için kiminle ve kimin yanında savaşmanın gerektiğini belirleyememişlerse, Mu’tezile önde gelenleri de bu hususta kesin bir kanaate sahip olamamışlardır. Sözelimi Vâsıl b. Atâ, bu konuda Haricîlerin ve Sünnîlerin görüşlerinden ayrılmış ve her iki kesimden (Hz. Ali ve karşıdakiler) birinin fıska düştüğünü; fakat onlardan hangisinin fâsık olduğunun bilinmeyeceğini söylemiştir⁸². Vâsıl b. Atâ’ya göre Cemel ve Siffin savaşlarına katılanlar Müslümandırlar; ancak kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden iki fırkaya ayrılmışlardır. Bu fırkalardan hangisinin günahkâr olduğu bilinemez⁸³. Vâsıl ve Amr, karşılıklı mücadele eden hem Hz. Ali, hem de Talha, Zübeyr ve Âişe’den birinin tarafını tutmamıştır⁸⁴. Onlara göre bu fırkalardan biri günah işlemiştir; fakat bunun hangisi olduğu bilinmiyor⁸⁵.

c) Mu’tezile mensupları büyük günah işleyen mü’min olarak kalıp kalmadığı konusunda da şüpheye düşmüş ve kesin bir karara varamamışlardır. Kebîre sahibinin kâfir olduğunu da iddia edememişlerdir⁸⁶. Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyen ne mü’min, ne kâfir olup, ikisi arasında bir yerde olması görüşüyle Hasan el-Basrî’den ve diğer Müslümanlardan farklı düşündüğünü ortaya koymuştu. Vâsıl “gerçek mü’min” ifadesinin övgü taşıdığına inanıyordu; büyük günah işleyen kişi ise övgüyü hak edemezdi; dolayısıyla “gerçek mü’min” de olamazdı. Bu kişi İslâmî inancı olduğundan ve sadece Allah’ın ibadet edilmeye layık olduğuna inandığından kâfir de olamazdı. Bu kişi tövbesiz ölüre

79) Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

80) Carlo Alfonso Nallino, “Buhus fi’l-Mu’tezile”, (*et-Turâsu’l-Yûnânî fi’l-Hadârati’l-İslâmiyye* içinde), Arapçaya çev. Abdurrahman Bedevî, Mısır 1940, s. 190 vd.

81) Hayyât, *Kitabu’l-İntisâr*, s. 97 vd.

82) Bağdadî, *el-Fark*, s. 120.

83) Krş. Bağdadî, *el-Fark*, s. 120.

84) Hayyât, *Kitabu’l-İntisâr*, s. 97 vd.

85) Nyberg, “Mu’tezile”, *IA*, VIII/757.

86) Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 25; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 44.

sonsuz dek cehennemde kalacak; ancak imanında sadık olduğundan cezası şiddetli olmayacaktır⁸⁷.

d) İ'tizâl kelimesi, "şerden uzaklaşma, çekilme" anlamına da gelmektedir. Nitekim Meryem 43.âyetinde *i'tezele*, "şerden i'tizâl eden, çekilen" anlamında kullanılmıştır⁸⁸. İgnaz Goldziher bu hususta dikkat çekerek, "Mu'tezile" kavramının ilk kullanımının "zâhid" ve âbid" anlamında olduğunu, Mu'tezile mensuplarına bu ismin verilmesinin asıl nedeninin ise, Vâsıl ve Amr gibi bu fırkanın ilk kurucularının insanlardan ve dünya nimetlerinden uzaklaşarak zâhidane bir yaşamı sahiplenmeleri olduğunu söyler⁸⁹. Bu nedenle o, Mu'tezile hareketinin başlangıcının münzevî zâhitlerden geldiğine kuvvetle inanmıştır. Şüphesiz Goldziher, bu kelimenin ekseriya bir zâhid veya bir münzevinin "çekilmesi"ne hamledildiğini ve kezâ ilk Mu'tezilîler arasında bir hayli zâhidin bulunmuş olmasını kabul etmekte doğru idi⁹⁰. Çünkü Mu'tezile önderleri kelimenin tam anlamıyla gerçek birer zâhid idi. Meselâ, Mu'tezilî âlim Bîşr b. el-Mu'temir'in öğrencisi Ebû Musa, zühhd ve takvasıyla meşhur olmuş, Ebû Musa'nın temsil ettiği ve öğrencileri Ca'fer b. Harb ile Ca'fer b. Mübeşşir tarafından devam ettirilen bu zühhd hareketi, daha sonra Mu'tezile sufizmini doğurmuştur⁹¹.

Demek oluyor ki, Mu'tezilîler bu ismi kendileri seçmiş ve "çatışan iki taraf arasında tarafsız kalanlar" anlamında kabul etmişlerdir. Bu ismi tercih ediş nedenlerinden birinin, Müslümanlar arasında baş gösteren savaşlar veya iç karışıklıklar gibi kargaşa ortamında, çatışan iki taraftan her hangi birinden yana olmamayı, yani çekimser kalmayı⁹² ifa-

87) Mir Veliyyuddin, "Mu'tezile", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I/241.

88) Kırş. Kâdî Abdulcebbar, *Faḫḫu'l-İ'tizâl*, s. 165.

89) İgnaz Goldziher, *el-Akîde ve 'ş-Şer'ia fi'l-İslâm*, Arapçaya ter. Heyet, Kahire, 1959, s. 100 vd.

90) Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 266-267.

91) Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs*, s. 54.

92) Her ne kadar Mu'tezile öncülerinin bazı Emevî sultanlarına karşı olmalarından ve Emr-i bi'l-Ma'rûf için Vâsıl'ın dünyanın bütün Müslüman ülkelerinde davetçiler bulundurduğu iddiasından hareketle, Vâsıl ve ilk Mu'tezilî önderlerin Kelâm'a dair telakkilerinin Abbâsî hareketinin resmî akidesini temsil ettiği ve dolayısıyla Mu'tezile hareketinin, Abbâsîlerin iktidara gelmeden önceki siyasî propagandalarının düşünsel alandaki uzantısı olduğu ileri sürülmüşse de (Nyberg, "Mu'tezile", *İA*, VIII/758), kanaatimizce bu iddia gerçekleri aksettirmekten uzaktır. Çünkü Mu'tezile'nin, adâletli yönetimlerinden dolayı Ömer b. Abdulaziz ve Yezîd b. Velid gibi bazı Emevî halifelerini desteklediği bilinmektedir. Hatta bu halifeler Mu'tezile'den sayılmıştır. (Bkz. İbnu'l-Murtazâ, *el-Mün-ye*, s. 210 vd.). Mu'tezile'nin bu tavrı, Nyberg'in iddiasınının dayanaktan yoksun olduğunu ve gerçeği aksettirmediğini gösterir. Gerçekte Mu'tezile'nin devlet yöneticilerine karşı tavrı alışları, çoğunlukla dînî gerekçelere dayanmaktaydı. Bu konuda Kâdî Abdulcabbâr'ın şu tespiti, Emevî ve Abbâsî halifelerine karşı Mu'tezilî tavrı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ona göre Mu'tezile'nin Emevî ve Abbâsî yöneticileriyle aralarındaki ihtilafın, Allah'ın birliği veya Muhammed'in peygamberliği hususunda değildir. Çünkü Emevî ve Abbâsî sultanları mühlid ve zındık olmadıkları gibi, Rasûlullah'a ve onun dinine de düşman değillerdi. Meclislerinde Resûlullah'ın özel vasıfları konuşulur, çocuklarına İslâm'ın emir ve yasakları öğretilirdi. Ne var ki onlar bu yaptıklarını dünya sevgisi ve dünya menfaatıyla gölgelemiş, iyiliği emreden bazı insanları öldürerek büyük günahlar işlemişlerdir. Meselâ Velid, Mervânoğullarını zenginleştirmiş, böylece Kur'an'a karşı saygısızlık etmiştir." Kâdî Abdulcebbar, *Tesbîtu Delâilî'n-Nübuvve*, Neşr. Abdülkerîm Osmân, Beyrut 1966, II/581 vd.

de etmek için, diğerinin de evlerine çekilip ilim, irfân ve ibadetle meşgul olup çatışmalardan uzak kalmak için olduğu anlaşıyor. O halde ilk Mu'tezile ile itikadî bir fırkalaşmayı ifade eden ve kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden sonraki Mu'tezile mezhebinin fikirleri, tavırları, davranış biçimleri ve en önemlisi duruşları arasında bir çok açıdan benzerlikler bulunduğu söylenebilir⁹³ ve böylece "İlk Mu'tezile" ile "Mu'tezile" arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı tespit edilebilir.

C. Mu'tezilenin Ortaya Çıkışı Meselesi İle İlgili Tanımlamalar

Muhalefleri veya karşıtları tarafından Mu'tezile'nin ortaya çıkış tarihi ile ilgili olarak verilen bilgiler de kanaatimizce eksik, çelişkili veya en azından yetersizdir. Kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden "Mu'tezile"nin, hicrî II. yüzyılın başlarında, yaklaşık olarak H.100-110 tarihleri arasında, dönemin önemli bir ilim merkezi olan Basra'da ortaya çıktığı kabul edilmektedir⁹⁴. Ancak Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şöyle özetlenebilir:

Mu'tezile mensuplarının da kabul ettiği bir görüşe göre Mu'tezile ismi, ilk defa Hz. Ali dönemindeki iç karışıklık ve kargaşa ortamında, Hz. Ali'den ayrılıp hiçbir gruba katılmayan, hangi tarafın haklı olduğu konusunda hakiki bir kriter belirleyemeyen tarafsız kalanlar için kullanılmıştır⁹⁵. Çekimser kalan bu kesim, daha sonra kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden Mu'tezile'nin öncüsüdür; eş deyişle Mu'tezile bu tarafsız tutum tatanların bir devamıdır.

Sünnî alimler nezdinde ise Mu'tezile'nin bu isimle anılma sebebi hakkında bir çok farklı görüş bulunmakla beraber en çok üzerinde durulana, onların, büyük günah işleyen kimselerin mü'min ya da kâfir olmadıkları, bu iki durum arasında bir yerde (el-Menzi-letu beyne'l-Menzi-leteyn) bulundukları fikrinden dolayı bu ismi aldıkları şeklindeki rivayettir. Ehl-i Sünnet alimlerine göre Mu'tezile'nin bu isimle anılma nedenlerinden birisi, büyük günah işleyen kimselerin iki yer arasında bir yerde oldukları fikrine sahip olmalarından dolayıdır⁹⁶. Mu'tezile'nin benimsediği bu görüşe göre günah işleyenler bu hükümle mü'minlerden ve kâfirlerden ayrılmış oluyorlardı. Zira bu, "büyük günah işleyeninin durumu" hakkında o zamana kadar tartışılanların dışında yeni bir kanaattir⁹⁷. Mu'tezile bu kanaati izhar etmeden önce İslâm dünyasında büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili iki farklı kanaat vardı: Haricîler kebîre sahibinin kâfir, Mürcie ise mü'min olduğunu söylüyordu⁹⁸. Bu farklı kanaate sahip olan Vâsıl, Amr ve onlara tabi olanlara, bu husustaki genel kanaatten ayrıldıklarından "Mu'tezile" denmiştir⁹⁹.

93) Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi*, I/379.

94) Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 50; Corbin; *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

95) Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 5; Corbin; *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

96) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

97) Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, s. 26.

98) Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

99) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

tutum her ne kadar Mürcî tavrı işaretlese de⁷³, Müslümanlar arasında baş gösteren kaos ortamında çekimser kalmayı öncelediği için aynı zamanda Mu'tezilî bir tutumdur. Çünkü, "İlk Mu'tezile" ya da "Tarafsızlar Grubu" içerisinde hem Mürcie ve hem de Mu'tezile Mezhebi doğmuştur⁷⁴. Kelâmî bir mezhep olarak doğan Mu'tezile de İlk Mu'tezile'ye benzer bir tavırla, büyük günah işleyen kimse hakkında nasıl bir hüküm verileceği konusunda iki zıt zümrenin (Mürcie ve Haricîler) hiçbirine katılmamış, bu hususta taraf-sız kalmıştır.

O halde, sözü edilen "İlk Mu'tezile" ile daha sonra hicrî II. asrın başlarında kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden Mu'tezile mezhebi arasında hiçbir ilginin bulunmadığı⁷⁵ şeklindeki mülahazalarının gerçekleri yansıtmaktan uzak olduğunu söylemek mümkündür. Zira Mu'tezile mensupları, sahâbeler arasında cereyan eden iç çatışmalar ve savaşlarda tarafsız davranan bu zevâtı kendilerinden saymış, bu kimseleri öncü ve önderleri olarak kabul etmişlerdir⁷⁶. Nevbahtî'ye göre de, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Müslümanlar üç gruba ayrılmıştı: Hz. Ali taraftarları, Hz. Ali'nin hasımları, ve Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b. Ömer, Muhammed İbn Mesleme ve Üsâme b. Zeyd ile birlikte bir kenara çekilen kimseler. Bunlar Hz. Ali'den ayrıldılar ve ne ona karşı ne de onun safında savaştılar. Bunlara "Mu'tezile" dedi ve onlar sonsuza kadar Mu'tezile'nin öncüleridir⁷⁷. Yine el-Malatî (ö.377/987) de benzer bir görüşü savunmuş, Hz. Hasan ile Muaviye'nin hilafet konusunda anlaşmalarından sonra, Hz Ali taraftarlarından olan bir grubun Hz. Hasan, Muaviye ve diğer bütün insanlardan ayrılarak, evlerine ve mescitlere çekildiklerini, ilim ve ibadetle meşgul olduklarını ve bundan böyle bu kesimin "Mu'tezile" ismiyle anıldıklarını belirtmiştir⁷⁸.

Bizce hem Mu'tezile öncülerinin, hem de Nevbahtî ve Malatî'nin kabul ettiği bu tez, gerçeğe daha yakın durmaktadır. Çünkü "İlk Mu'tezile" ile "Mu'tezile Mezhebi" arasın-

73) "Tarafsızlar Grubu", Müslümanlar arasında çıkan kargaşa ve savaş ortamında bir taraftan yana tavır almayı benimsemeyip, çekimser kalmayı tercih etmiş ve İslâm ümmetinin birliğini bozacak her türlü fitneden uzak durmayı yeğlemiş olsalar da, bu grup oldukça farklı temayüldeki insanları içinde barındırıyordu. Mehmed S. Hatiboğlu, Tarafsızlar Grubu içerisinde üç ayrı temayül tespit etmektedir: 1- Haksız tarafla mücadelede yana olanlar: Hasan el-Basrî ve Said b. el-Müseyyib bu gruptan gösterilir. 2- Başta bulunanlara kayıtsız şartsız itaat edilmesi gerektiğini düşünenler. 3- Devrin siyasî hareketlerine katılmayıp bir köşeye çekilmenin lüzumuna inananlar. Abdullah b. Ömer de bunlardan sayılmıştır. (Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1962, s. 41 vd.) Mürcie'nin de bu Tarafsızlar Grubu içerisinde doğduğu söylene de (Sönmez Kutlu, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara, 2000, s. 36), Mu'tezile'nin öncülerinin Tarafsızlar Grubu olduğu, özellikle üçüncü sırada zikredilen zümrenin sonsuza kadar Mu'tezile'nin öncüleri olduğu kabul edilmiştir.

74) Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî*, I/379 vd.

75) Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 25; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 44; Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, s. 37-38; Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 25.

76) Bkz. Kadî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'izal*, s. 76; Kadî Abdulcebbar, Mu'tezile'nin sahabelerden olan öncüleri arasında "İlk Mu'tezile" içerisinde yer alan İbn Ömer'i de zikreder. Bkz. *Fazlu'l-İ'izal*, s. 214; Krş. a.e., s. 76.

77) Ebu Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Kitabu Fıraki's-Şîa*, Tah. Helmut Ritter, İst., 1931, s. 5; Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

78) Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 36.

da fikir, tavır ve davranış gibi bir çok açıdan benzerlikler bulunmaktadır. Bu hususları şöyle özetlemek mümkündür:

a) “İlk Mu’tezile” mensupları veya “Tarafsızlar Grubu”, Müslümanlar arasında baş gösteren iç karışıklık, savaş ve kaos ortamında tarafsız kalmanın gerekli olduğu hususunu işlemişlerdir. Bu, gerçekte siyasi bir tavidir. Bu tavırlarından dolayı “İlk Mu’tezile”, “Siyasi Mu’tezile” olarak da isimlendirilmiştir⁷⁹. Buradan hareketle İlk Mu’tezile’nin, tavırları itibarıyla, Mu’tezile mezhebinin öncüleri oldukları söylenebilir. Çünkü Nallino’nun da vurguladığı gibi, felsefi özellikleriyle donanan sonraki Mu’tezile, İlk Mu’tezile’ye benzer bir tavırla, “Mu’tezile” ismini, din ve siyaset alanındaki özel tutumlarını göstereceği diye seçmiş ve bu ismi Müslümanlar arasındaki çekişme ve düşmanlığa katılmaktan sakındıklarını ortaya koymak ve tarafsızlıklarını göstermek için tercih etmişlerdir⁸⁰.

b) Nasıl “İlk Mu’tezile” adını alan bu seçkin zevat, Hz. Ali’nin önce Talha, Zübeyr ve Âişe ile, sonra da Muaviye ile aralarında cereyen eden savaşlarda çekimser kalıp⁸¹, taraflardan hangisinin haklı olduğunu kestiremedikleri için kiminle ve kimin yanında savaşmanın gerektiğini belirleyememişlerse, Mu’tezile önde gelenleri de bu hususta kesin bir kanaate sahip olamamışlardır. Sözelimi Vâsıl b. Atâ, bu konuda Haricîlerin ve Sünnîlerin görüşlerinden ayrılmış ve her iki kesimden (Hz. Ali ve karşıdakiler) birinin fıska düştüğünü; fakat onlardan hangisinin fâsik olduğunun bilinemeyeceğini söylemiştir⁸². Vâsıl b. Atâ’ya göre Cemal ve Sıffin savaşlarına katılanlar Müslümandırlar; ancak kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden iki fırkaya ayrılmışlardır. Bu fırkalardan hangisinin günahkâr olduğu bilinemez⁸³. Vâsıl ve Amr, karşılıklı mücadele eden hem Hz. Ali, hem de Talha, Zübeyr ve Âişe’den birinin tarafını tutmamıştır⁸⁴. Onlara göre bu fırkalardan biri günah işlemiştir; fakat bunun hangisi olduğu bilinmiyor⁸⁵.

c) Mu’tezile mensupları büyük günah işleyen mü’min olarak kalıp kalmadığı konusunda da şüpheye düşmüş ve kesin bir karara varamamışlardır. Kebîre sahibinin kâfir olduğunu da iddia edememişlerdir⁸⁶. Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyen ne mü’min, ne kâfir olup, ikisi arasında bir yerde olması görüşüyle Hasan el-Basrî’den ve diğer Müslümanlardan farklı düşündüğünü ortaya koymuştu. Vâsıl “gerçek mü’min” ifadesinin övgü taşıdığına inanıyordu; büyük günah işleyen kişi ise övgüyü hak edemezdi; dolayısıyla “gerçek mü’min” de olamazdı. Bu kişi İslâmî inancı olduğundan ve sadece Allah’ın ibadet edilmeye layık olduğuna inandığından kâfir de olamazdı. Bu kişi tövbesiz ölüre

79) Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

80) Carlo Alfonso Nallino, “Buhus fi’l-Mu’tezile”, (*et-Turâsu’l-Yûnânî fi’l-Hadârati’l-İslâmiyye* içinde), Arapçaya çev. Abdurrahman Bedevî, Mısır 1940, s. 190 vd.

81) Hayyât, *Kitabu’l-İntisâr*, s. 97 vd.

82) Bağdadî, *el-Fark*, s. 120.

83) Krş. Bağdadî, *el-Fark*, s. 120.

84) Hayyât, *Kitabu’l-İntisâr*, s. 97 vd.

85) Nyberg, “Mu’tezile”, *IA*, VIII/757.

86) Atay, *Ehl-i Sünnet ve Şîa*, s. 25; Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 44.

sonsuz dek cehennemde kalacak; ancak imanında sadık olduğundan cezası şiddetli olmayacaktır⁸⁷.

d) İ'tizâl kelimesi, "şerden uzaklaşma, çekilme" anlamına da gelmektedir. Nitekim Meryem 43.âyetinde *i'tezele*, "şerden i'tizâl eden, çekilen" anlamında kullanılmıştır⁸⁸. İgnaz Goldziher bu hususta dikkat çekerek, "Mu'tezile" kavramının ilk kullanımının "zâhid" ve âbid" anlamında olduğunu, Mu'tezile mensuplarına bu ismin verilmesinin asıl nedeninin ise, Vâsıl ve Amr gibi bu fırkanın ilk kurucularının insanlardan ve dünya nimetlerinden uzaklaşarak zâhidane bir yaşamı sahiplenmeleri olduğunu söyler⁸⁹. Bu nedenle o, Mu'tezile hareketinin başlangıcının münzevî zâhitlerden geldiğine kuvvetle inanmıştır. Şüphesiz Goldziher, bu kelimenin ekseriya bir zâhid veya bir münzevînin "çekilmesi"ne hamledildiğini ve kezâ ilk Mu'tezilîler arasında bir hayli zâhidin bulunmuş olmasını kabul etmekte doğru idi⁹⁰. Çünkü Mu'tezile önderleri kelimenin tam anlamıyla gerçek birer zâhid idi. Meselâ, Mu'tezilî âlim Bîşr b. el-Mu'temir'in öğrencisi Ebû Musa, zühd ve takvasıyla meşhur olmuş, Ebû Musa'nın temsil ettiği ve öğrencileri Ca'fer b. Harb ile Ca'fer b. Mübeşşir tarafından devam ettirilen bu zühd hareketi, daha sonra Mu'tezile sufizmini doğurmuştur⁹¹.

Demek oluyor ki, Mu'tezilîler bu ismi kendileri seçmiş ve "çatışan iki taraf arasında tarafsız kalanlar" anlamında kabul etmişlerdir. Bu ismi tercih ediş nedenlerinden birinin, Müslümanlar arasında baş gösteren savaşlar veya iç karışıklıklar gibi kargaşa ortamında, çatışan iki taraftan her hangi birinden yana olmamayı, yani çekimser kalmayı⁹² ifa-

87) Mir Veliyyuddin, "Mu'tezile", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, I/241.

88) Krş. Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-i'tizâl*, s. 165.

89) İgnaz Goldziher, *el-Akîde ve ş-Şer'ia fi'l-İslâm*, Arapçaya ter. Heyet, Kahire, 1959, s. 100 vd.

90) Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 266-267.

91) Hansu, *Mu'tezile ve Hadîs*, s. 54.

92) Her ne kadar Mu'tezile öncülerinin bazı Emevî sultanlarına karşı olmalarından ve Emr-i bi'l-Ma'rûf için Vâsıl'ın dünyanın bütün Müslüman ülkelerinde davetçiler bulundurduğu iddiasından hareketle, Vâsıl ve ilk Mu'tezilî önderlerin Kelâm'a dair telakkilerinin Abbâsî hareketinin resmî akidesini temsil ettiği ve dolayısıyla Mu'tezile hareketinin, Abbâsîlerin iktidara gelmeden önceki siyasî propagandalarının düşünsel alandaki uzantısı olduğu ileri sürülmüşse de (Nyberg, "Mu'tezile", *IA*, VIII/758), kanaatimizce bu iddia gerçekleri aksettirmekten uzaktır. Çünkü Mu'tezile'nin, adâletli yönetimlerinden dolayı Ömer b. Abdulaziz ve Yezîd b. Velid gibi bazı Emevî halifelerini desteklediği bilinmektedir. Hatta bu halifeler Mu'tezile'den sayılmıştır. (Bkz. İbnü'l-Murtazâ, *el-Mün-ye*, s. 210 vd.). Mu'tezile'nin bu tavrı, Nyberg'in iddiasınının dayanaktan yoksun olduğunu ve gerçeği aksettirmediğini gösterir. Gerçekte Mu'tezile'nin devlet yöneticilerine karşı tavrı alışları, çoğunlukla dinî gerekçelere dayanmaktaydı. Bu konuda Kâdî Abdulcabbâr'ın şu tespiti, Emevî ve Abbâsî halifelerine karşı Mu'tezilî tavrı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ona göre Mu'tezile'nin Emevî ve Abbâsî yöneticileriyle aralarındaki ihtilafın, Allah'ın birliği veya Muhammed'in peygamberliği hususunda değildir. Çünkü Emevî ve Abbâsî sultanları mühlid ve zındık olmadıkları gibi, Rasûlullah'a ve onun dinine de düşman değillerdi. Meclislerinde Resûlullah'ın özel vasıfları konuşulur, çocuklarına İslâm'ın emir ve yasakları öğretilirdi. Ne var ki onlar bu yaptıklarını dünya sevgisi ve dünya menfaatıyla gölgelemiş, iyiliği emreden bazı insanları öldürerek büyük günahlar işlemişlerdir. Meselâ Velid, Mervânogullarını zenginleştirmiş, böylece Kur'an'a karşı saygısızlık etmiştir." Kâdî Abdulcebbar, *Tesbitü Delâli'n-Nübuvve*, Neşr. Abdülkerim Osmân, Beyrut 1966, II/581 vd.

de etmek için, diğerinin de evlerine çekilip ilim, irfân ve ibadetle meşgul olup çatışmalardan uzak kalmak için olduğu anlaşıyor. O halde ilk Mu'tezile ile itikadî bir fırkalaşmayı ifade eden ve kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden sonraki Mu'tezile mezhebinin fikirleri, tavırları, davranış biçimleri ve en önemlisi duruşları arasında bir çok açıdan benzerlikler bulunduğu söylenebilir⁹³ ve böylece "İlk Mu'tezile" ile "Mu'tezile" arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı tespit edilebilir.

C. Mu'tezilenin Ortaya Çıkışı Meselesi İle İlgili Tanımlamalar

Muhalefleri veya karşıtları tarafından Mu'tezile'nin ortaya çıkış tarihi ile ilgili olarak verilen bilgiler de kanaatimizce eksik, çelişkili veya en azından yetersizdir. Kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden "Mu'tezile"nin, hicrî II. yüzyılın başlarında, yaklaşık olarak H.100-110 tarihleri arasında, dönemin önemli bir ilim merkezi olan Basra'da ortaya çıktığı kabul edilmektedir⁹⁴. Ancak Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şöyle özetlenebilir:

Mu'tezile mensuplarının da kabul ettiği bir görüşe göre Mu'tezile ismi, ilk defa Hz. Ali dönemindeki iç karışıklık ve kargaşa ortamında, Hz. Ali'den ayrılıp hiçbir gruba katılmayan, hangi tarafın haklı olduğu konusunda hakiki bir kriter belirleyemeyen tarafsız kalanlar için kullanılmıştır⁹⁵. Çekimser kalan bu kesim, daha sonra kelâmî bir mezhep olarak teşekkül eden Mu'tezile'nin öncüsüdür; eş deyişle Mu'tezile bu tarafsız tutum tatanların bir devamıdır.

Sünnî alimler nezdinde ise Mu'tezile'nin bu isimle anılma sebebi hakkında bir çok farklı görüş bulunmakla beraber en çok üzerinde durulana, onların, büyük günah işleyen kimselerin mü'min ya da kâfir olmadıkları, bu iki durum arasında bir yerde (el-Menzi-letu beyne'l-Menzi-leteyn) bulundukları fikrinden dolayı bu ismi aldıkları şeklindeki rivayettir. Ehl-i Sünnet alimlerine göre Mu'tezile'nin bu isimle anılma nedenlerinden birisi, büyük günah işleyen kimselerin iki yer arasında bir yerde oldukları fikrine sahip olmalarından dolayıdır⁹⁶. Mu'tezile'nin benimsediği bu görüşe göre günah işleyenler bu hükümle mü'minlerden ve kâfirlerden ayrılmış oluyorlardı. Zira bu, "büyük günah işleyeninin durumu" hakkında o zamana kadar tartışılanların dışında yeni bir kanaattir⁹⁷. Mu'tezile bu kanaati izhar etmeden önce İslâm dünyasında büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili iki farklı kanaat vardı: Haricîler kebîre sahibinin kâfir, Mürcie ise mü'min olduğunu söylüyordu⁹⁸. Bu farklı kanaate sahip olan Vâsıl, Amr ve onlara tabi olanlara, bu husustaki genel kanaatten ayrıldıklarından "Mu'tezile" denmiştir⁹⁹.

93) Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi*, I/379.

94) Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 50; Corbin; *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

95) Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, s. 5; Corbin; *İslâm Felsefesi Tarihi*, s. 114.

96) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

97) Aydınlı, *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, s. 26.

98) Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

99) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel*, I/48.

Çoğunlukla Eş’arî alimlerin oluşturduğu bilginlere göre bu harekete Mu’tezile adının verilmesine neden olan olay, kaynağını Hasan el-Basrî ve Vâsıl b. Atâ arasında geçen meşhur hadiseden almaktadır. Buna göre bazı kimseler Hasan el-Basrî’nin meclisine gelerek o dönemde yaygın olan Haricîlerin ve Mürcie’nin büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili kanaatlerini aktararak, bu konudaki itikadî hükmün ne olduğunu sorarlar. Hasan el-Basrî bu soruya cevap vermek için henüz tefekkür ederken Vâsıl b. Atâ ortaya atılır ve bu husustaki fikrini açıklar: “Büyük günah işleyen ne kâfirdir ve ne de mü’min; o iki yer arasında (aradaki durum) orta bir durumda kalmış bir fâsıktır”. Vâsıl b. Atâ, bu tutumuyla Hasan el-Basrî’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” sözüne muhatap olur. Bu olaydan sonra Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd’in öncülüğünü yaptığı gruba Mu’tezile adı verilmiştir¹⁰⁰.

Meselenin bu şekilde geliştiği konusunda kaynaklar ittifak halinde olmakla beraber, Eş’arî fırak yazarları, Vâsıl b. Atâ’nın, bu görüşünden dolayı büyük günah işleyen kimsenin münâfık olduğu kanaatinde olan¹⁰¹ hocası el-Hasan el-Basrî tarafından ders halikasıdan kovulduğu¹⁰² veya bu tavrıyla ümmetin genel görüşünden ayrılmış sayıldığı ayrıntısını da eklerler. Bu kaynaklarda geçen bir rivayete göre Hasan el-Basrî’nin, “Vâsıl bizden ayrıldı” sözü, daha sonra “ümmetin genel görüşünden ayrılanlar anlamında Mu’tezile için kullanılır olmuştur”. Vâsıl ve taraftarları bu olaydan sonra “Mu’tezile” olarak adlandırılmışlardır¹⁰³.

Ancak, el-Bağdâdî ve daha sonra eş-Şehristânî gibi mezhepler tarihçileri tarafından tekrar edilen, bu görüşünden dolayı Hasan el-Basrî’nin Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd’i meclisinden kovduğu ve bunların ikisine, İslâm ümmetinden olan fâsıkın ne mü’min, ne de kâfir olduğu şeklindeki iddialarıyla ümmetin genel görüşünden ayrıldıkları için bu tarihten sonra Mu’tezile denildiği¹⁰⁴ şeklindeki yaygın Sünnî görüşe, gerçekleri tam olarak ifade etmediği için, Mu’tezile âlimleri sert bir şekilde itiraz etmişlerdir. Nitekim Bağdat Mu’tezilesi imamlarından Ebû Bekir b. İhşîd (ö.326/937), Mu’tezile isminin Hasan el-Basrî döneminde verildiğine ilişkin iddiaların doğru olmadığını, Mu’tezile âlimlerinin böyle bir iddiayı reddettiklerini, gerçekte bu fırkaya “Mu’tezile” isminin, Hasan el-Basrî’nin vefatından sonra yerine geçen Katâde (ö.117/735) tarafından, cemaatinden ayrılan Amr ve bir grup arkadaşı için kullanıldığını söyler¹⁰⁵.

100) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 20-21, 118; Şehristânî, *el-Milel*, I/48.

101) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usulî-l-Hamse*, 137-138; Fazlu’l-İ’tizâl, s. 166; Helmut Ritter, “Hasan Basrî”, *IA*, V-1/315; H.S.Nyberg, “Mu’tezile”, *IA*, V/I, 757; Osman Karadeniz, “Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri”, s. 151 vd.; İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kâdî Abdulcebbar*, İst., 2002, s. 150.

102) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 20-21, 118.

103) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 20-21, 118; Şehristânî, *el-Milel*, I/48.

104) Bağdâdî, *el-Fark*, s. 20-21, 118; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 21-22.

105) Ebu’l-Ferec İbnü’n-Nedîm, *Kitabu’l-Fihrist*, Neşr. M.Rıza Teceddüd, Tahran 1366, s. 201; Nallino, *Buhus fi’l-Mu’*.

Kâdî Abdulcebbar ise, Hasan el-Basrî ile Vâsıl b. Atâ arasında vuku bulan tartışmanın doğru olduğunu kabul etmekle beraber¹⁰⁶, o da Ebû Bekir b. İhşîd'e katılarak, bu harekete kelâmî bir mezhep anlamında "Mu'tezile" denmesinin bu olaydan ziyade, Hasan el-Basrî'nin vefatından sonra yerine geçen Katâde döneminde olduğunu, Amr b. Ubeyd'in bir grup arkadaşıyla beraber Katâde'nin cemaatinden ayrıldığını, bunun üzerine Katâde'nin onlara, kendi görüşlerinden ayrı düştükleri veya kendi cemaatlerinden ayrıldıkları anlamında "Mu'tezile" dediğini belirtir¹⁰⁷. Kâdî Abdulcebbar, tabîin döneminin tartışmasız lideri Hasan el-Basrî'nin Mu'tezile önderlerinden Vâsıl ve Amr'ı ders halkasından veya talebeliğinden kovduğu şeklindeki iddiayı kabul etmez. Hasan el-Basrî'yi Mu'tezile'nin üçüncü kuşaktan önderleri arasında sayan Abdulcebbar¹⁰⁸, bu tavrıyla, her ne kadar "kebîre" konusunda ayrı düşseler de¹⁰⁹, Vâsıl ve Amr'ın Hasan el-Basrî'ye talebeliklerinin devam ettiğini vurgulamak istemiştir.

Bütün bunlar açık bir şekilde Hasan el-Basrî ile Vâsıl b. Atâ arasındaki tartışmanın doğru olduğunu, fakat Vâsıl'ın hareketine kelâmî bir mezhep anlamında "Mu'tezile" denmesinin bu olay neticesinde olmadığını gösterir. Çünkü Vâsıl'ın Hasan el-Basrî'ye talebelik yaptığı bu dönemde, bu hareketi "Mu'tezile" yapan prensipler henüz oluşmamış, Mu'tezile'nin beş esas'ı teşekkül etmemiştir¹¹⁰. Bu harete mensup olanlara "Mu'tezile" denmesi, Mu'tezilî âlimlerin de belirttiği gibi, muhtemelen Hasan el-Basrî'nin vefatından sonra, Amr b. Ubeyd'in Katâde'nin meclisinden ayrılmasından sonra olmuştur. Çünkü bu tarihten sonra Mu'tezile, kelâmî veya felsefî bir inancın yönünü belirten anlamda itikadî bir fırka halini almıştır.

O halde denilebilir ki, Mu'tezile'nin ilk çekirdeğini Emeviler döneminde ortaya çıkan Kaderiyye fırkası oluşturmuş¹¹¹, "Mu'tezile" ismi ilk olarak "İlk Mu'tezile" ile kullanılmaya başlamış, Hasan el-Basrî ile aralarında geçen tartışmada kebîre konusunda hocasıyla aynı düşünmediğini açıklamasıyla Vâsıl, kelâmî anlamdaki Mu'tezile Ekolü'nün ilk nüvelerini atmış; ancak bu görüşün mezhepleşme süreci Hasan el-Basrî'nin vefatından sonra olmuştur. Gerçekte Vâsıl'la Hasan el-Basrî arasında büyük günah işleyeninin durumu hakkındaki görüşleri dışında, iddia edildiği kadar ciddi bir başka ihtilaf yaşanmamıştır. Eğer iddia edildiği gibi mürtekibu'l-kebîre dışında aralarında başka ciddi bir ihtilaflar olsaydı, hem Mu'tezile mensupları Hasan el-Basrî'yi kendi öncülerinden saymaz, hem de özellikle kader konusunda onunla hemfikir olmazlardı. Demek oluyor ki i'tizal, Vâsıl, Amr ve diğer Mu'tezilîlerin Müslümanların genelinden ve Hasan el-Bas-

106) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 137-138.

107) Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 166.

108) Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 214.

109) Hasan el-Basrî, büyük günah işleyen (kebîre sahibinin) "münafık" olduğunu düşünüyordu. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûlî'l-Hamse*, s. 137-138; *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 166.

110) Watt, *İslâm Düşüncesi'nin Teşekkül Devri*, s. 263; Mu'tezile'nin beş esasının formüle edilmesi Ebu'l-Huzeyl el-Allâf zamanında olmuştur. Bkz. Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, s. 141 vd.

111) Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 57 vd.

rî'den ayrılmalarını değil, büyük günah işleyen kimsenin durumunu belirleyen diğer görüşlerden ayrıldıklarını ifade eder.

D. "Kaderî" Nitelemesine İlişkin Tanımlamalar

Ehl-i Sünnet âlimleri, Vâsıl b. Atâ ve taraftarlarına, "*i'tizal edenler/ayrılanlar/terk edenler*" anlamında "Mu'tezile" denildiği gibi¹¹², kaderi inkâr ettikleri gerekçesiyle de bu gruba mensup olanlara "*kaderiyye*" isminin verildiğini aktarırlar¹¹³. Sözüünü ettiğimiz âlimler aynı şekilde Hz. Peygamber'in söylediği varsayılararak aktarılan, "*Kaderîler, bu ümmetin Mecûsîleridir*"¹¹⁴ hadisinin işaret ettiği fırkanın tıpkı, "İlah şeytanı yaratmış ve sonra şeytan kötülükleri yaratmıştır" diyen, iyilikleri Allah'a, kötülükleri zulmete (karanlığa) ve şeytana nispet eden¹¹⁵, yılanları, haşerâtı ve zehirli hayvanları şeytanın yaratıkları olarak gören Mecûsîler gibi¹¹⁶ İlahî kaderi inkâr eden Kaderiyye mezhebi olduğunu¹¹⁷, Hz. Peygamber'in bu beyânıyla, Ma'bed el-Cühenî ve Gaylan ed-Dimeşkî gibi Mu'tezile'nin gerçek öncüleri konumundaki kaderiyye mensuplarını¹¹⁸ yermek istediğini, çünkü onların bütün Müslümanların anlayışına ters düşen Mecûsîlerle fikir birliği içinde bulunduklarını¹¹⁹ iddia ederler. Sünnî müelliflere göre Mu'tezile, insanların fiillerine ait kudretlerini yine insanlara münhasır kıldığından ve bu fiillere yönelik olarak Allah'a hiçbir irâde ve tasarruf nispet etmediğinden¹²⁰, ayrıca kazâ ve kaderi Allah'tan nefyedip, insanı kaderin yaratıcısı olarak kabul ettiğinden, onlara göre, Allah ancak iyi-yi diler, kötüyü dilemez; o halde iyilikler Allah'tan, kötülükler insandandır¹²¹; hiç kimse yaptığı kötülükleri Allah'a yükleyemez¹²²; böyle olunca Mu'tezilî düşüncede Allah katında bir kazâ ve kaderden söz edilemez¹²³.

Mu'tezilî âlimler ise, Ehl-i Sünnet mensuplarının kendileri hakkında kullandıkları zem, yergi ve küçümseme ifade eden¹²⁴ "*kaderîler*" lakabını kabul etmemiş¹²⁵ ve bu is-

112) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118; Şehristanî, *el-Milel*, 1/48; Krş. Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1996, s. 42 vd.

113) Bağdadî, *el-Fark*, s. 114 vd.; İsferyânî, *et-Tabsîr*, s. 63; Şehristanî, *el-Milel*, 1/43 vd.

114) Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II/86; Ebû Davud, *Sünnet*, 17; İbn Mâce, *Mukaddime*, 10; İsmail b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut, 1351, II/91-92.

115) Eş'arî, *el-İbâne*, s. 82-83, 179.

116) Krş. Bağdadî, *el-Fark*, s. 251, 278, 279.

117) Eş'arî, *el-İbâne*, s. 82-83; Maturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 314-323.

118) Şehristanî, *el-Milel*, 1/47.

119) Maturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 314.

120) Maturidî, *Kitabu't-Tevhîd*, s. 384.

121) Krş. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 180.

122) Krş. Hüseyin Atvân, *el-Fıraku'l-İslâmiyye fî Bilâdi'ş-Şâm*, Amman, 1986, s. 38.

123) Krş. Şerafeddin Gölcük, "İnsan ve Kaderi", *S.Ü.İ.F.D.*, Sayı: 2, Konya, 1986, s. 18.

124) Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 314 vd.

125) Ehl-i Sünnet âlimleri, Mu'tezile mensuplarının "kaderî" nitelemesini kabul etmediğini, fakat yine de onların bu isme en lâyük kimseler olduklarını ısrarla vurgularlar. Krş. Eş'arî, *el-İbâne*, s. 179-180; Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 314.

me şiddetle karşı çıkmışlardır. Mu'tezile için "kaderîler" nitelemesinde bulunan Ehl-i Sünnet mensuplarına en sert tepki gösterenlerden biri Kâdî Abdulcebbar'dır. Kâdî, Mu'tezile ve muhaliflerinin karşılıklı olarak birbirlerini itham etmek için kullandığı kaderî nitelemesinin, kötü fiilleri Allah'tan nefyeden Mu'tezile için değil, çirkin fiilleri Allah'a nispet eden ve önceden takdîr edilmiş yazgının insanı mecbur edişine inanan Cebriyye ve Müşebbihe için kullanılmasının daha doğru olduğunu savunur. Kaderîlerin, bu ümmetin mecûsîleri olduğuna dair aktarılan hadîse atıfta bulunarak, nasıl Sünnî âlimler Mecûsîler ile Kaderîler arasında ortak noktalar bulma gayretine girmişlerse¹²⁶, aynı şekilde o da Mecûsîlerin görüşleri ile Cebriyye fırkasına mensup olan kimselerin düşünceleri arasında pek çok ortak paydalar bulma yoluna gider ve bu konuya geniş yer verir. O, tezini güçlendirmek için bir çok delil ileri sürer ve dolayısıyla kaderî olmadıklarını savunur¹²⁷. Aynı şekilde Kâdî Abdulcebbar, gerçekte Cebriyyeye ait olması gereken ve kötü bir anlam içeriğine sahip olan "Kaderiyye" isminin, cebr görüşünü savunan muhalifleri tarafından, Emevî iktidarının da desteğiyle, Mu'tezile'yi kötülemek için kullanıldığına dikkat çeker¹²⁸. Böylece o, bu savın karşıtları tarafından uydurulduğunu ve yeterli doğru dayanaktan yoksun olduğunu vurgulamaya çalışır.

Mu'tezile mensuplarının, insan fiillerinin takdîr ve yaratılışını Allah'tan nefyedip, kulların fiillerini kendi kudretlerine isnat ettikleri ve kazâ ve kaderin yaratma, yazgı veya takdîr anlamında kullanılmasını doğru bulmayarak, kazâ ve kadere zorunluluk (emir) ve gereklilik (ilzâm) olarak anlam verdikleri için¹²⁹, tevarüs eden kader inancını inkâr anlamına gelebilecek bir düşünceyi savundukları ve Emevî sultanlarının, yapıp ettiklerini Allah'a fatura eden zulme dayalı anlayışına bir tepki olarak doğan Kaderiyye oluşumunun takipçileri oldukları¹³⁰ doğrudur. Ancak bizce Mu'tezile'nin sahiplendiği kader öğretisi, onları karalayıp kötülemeye sebebiyet verecek, "bu ümmetin mecûsîleri" nitelemesine haklılık kazandıracak ve böylece onları İslâm ümmetinden dışlamaya yetecek bir düşünce değildir. Bu hususu şöyle izah edebiliriz:

1- İslâm tarihi boyunca fırkalar, karşı oldukları fikirlere göre değil, kabullenip sahiplendikleri fikirlere göre isim almışlardır. Fakat Mu'tezile'nin "kaderî" olarak nitelendirilmesi hususunda durum tersine işlemiş, kötü bir anlam içeriğine sahip olan kaderî nitelemesi, aslında olan biten her şeyi kadere bağlayan Cebriyye için kullanılması gerekirken, işleri kadere bağlamayan Mu'tezile'ye lakap yapılmıştır. Muhalifleri tarafından yapılan bu nitelemenin Mu'tezile'yi, "Kaderîler, bu ümmetin Mecûsîleridir" hadisinin kapsamına girmeleri için¹³¹ bilinçli bir biçimde yerme, karalama, kötüleme ve İslâm ümmetinin dışına atma amacına yönelik bilinçli bir çabanın sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

126) Bkz. Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 314 vd.

127) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l- Usulî'l-Hamse*, s. 772-776.

128) Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 345; *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*, s. 772.

129) Bkz. Maturidî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 306; Taftazanî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 4/265; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidî*, İst., 1984, s. 191.

130) Krş. Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, s. 50.

131) Krş. Muhammed Ebû Zehra, *Tarihu'l-Mezahibi'l-İslâmiyye*, B.y.y., 1989, I/99.

Mu’tezile mensupları bu hususa dikkat çekerek, kaderiyye nitelemesine şiddetle karşı çıkmışlardır¹³². İbnu’n-Nedîm (ö.385/995)’in *el-Fihrist* adlı eserinde, Amr b. Ubeyd’in *Kitâbu’r-Red ale’l-Kaderiyye*¹³³, Ebu’l-Huzeyl el-Allâf’ın da *Kitâbu’r-Red ale’l-Kaderiyye ve’l-Mucbire*¹³⁴ adında birer eser yazdıkları kayıtlıdır. Mu’tezile mensupları Kaderiyye’ye reddiye yazdıklarına göre, onların “kaderî” nitelemesinden aşırı bir biçimde rahatsız oldukları ve gerçekte muhaliflerini *kaderî* saydıkları sonucunun çıkarsanması pekâlâ mümkündür¹³⁵.

2- Kader meselesinde nispet *kadere* değil, *kudrete* yapıldığında, “cebr”i ispat edenlere Cebriyye denildiği gibi, mantikî olarak “kudret”i ispat edenlere de Kaderiyye isminin verilmesi doğal karşılanabilir¹³⁶. Zira bazı âlimler, kaderi insanın irade ve kudretine dayandırdıkları ve bir nevi insanı kadere hakim olan bir varlık olarak kabul ettikleri için Mu’tezile öncülerinin Kaderî olarak nitelendirilmesi gerektiğine kanaat getirmiş¹³⁷ ve böylece bu isimlendirmeyi rasyonel bir temele oturtmaya çalışmışlardır. Ancak eğer bu isimlendirmeye, Sünnî âlimlerin bilinçli bir biçimde yaptıkları gibi, Mu’tezile’nin Mecûsîlere yaklaştığı kastedilerek, onların karalanması ve küçük düşürülmesine yönelik bir amaç güdülüyorsa, elbette ki bu tavır ahlâkî anlamda doğru bir tutum olarak nitelenebilir. Çünkü eğer İslâmî fırkalar arasında Mecûsîler’e benzer bir fırka bulunmak isteniyorsa, bu durumda Kâdî Abdulcebbar’ın vurguladığı gibi¹³⁸, bu isim kötü fiilleri Allah’a nispet eden Cebriyye için de pekâlâ kullanılabilir. Zira istenildiği takdirde, fikirleri bağlamından kopararak, Cebriyye mensupları ile Mecûsîlerin görüşleri veya düşünceleri arasında pek çok ortak payda bulunabilir.

3- Emevî sultanları, kötülüklerini gizlemek, halka yaptıkları zulme dayanaklar bulmak ve saltanatlarını sürdürürebilmek için cebr görüşünü savunuyorlar ve bu düşüncüyü devlet baskısıyla toplumda yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı. Devlet idarecilerinin despotça tutumu, giderek cebr düşüncesinin bir inanç haline dönüşmesini sağlamıştı. Kader konusunu istismar ederek yaptıkları bütün zulümleri ve işledikleri tüm cürümleri Allah’a fatura eden¹³⁹ Emevî meliklerine ilk ciddi tepki, Mu’tezile’nin öncülerini sayılan Ma’bed el-Cuhenî (ö.80/699) ve Gaylân ed-Dimeşkî (ö.99/717)’den gelmiş; bu şahıslar, sultanların yaptıklarından sorumlu olduklarını ve işledikleri zulmü Allah’a fatura edemeyecek-

132) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l- Usulî’l-Hamse*, s. 772-776; *Fazlu’l-İ’rîzâl*, s. 345.

133) İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 203.

134) İbnu’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 204.

135) Krş. Kâdî Abdurrahman b. Ahmed el-İci, *el-Mevâkıf fi İlmi’l-Kelâm*, Beyrut, Ts., (Âlemu’l-Kutub), s. 415.

136) Krş. Karadeniz, “Hasan el-Basrî ve Kelâmî Görüşleri”, 141.

137) Ebû Zehra, *Tarihu’l-Mezahibî’l-İslâmiyye*, I/99.

138) Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l- Usulî’l-Hamse*, s. 772-776.

139) Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân, kaderî düşünceye sahip olduğu anlaşılan Amr b. Said adlı bir şahsı öldürtmüş ve bu olayın halka şöyle ilan edilmesini emretmiştir: “Mü’minlerin emiri, dostunuz Amr b. Said’i ezeli kazâ ve yürürlükte olan İlâhî kader böyle gerektirdiği için öldürtmüştür.” İbn Kuteybe, *el-İmame ve’s-Siyase*, II/35; Atvân, *el-Fıraku’l-İslâmiyye fi Bilâdi’s-Şâm*, s. 281; İrfan Abdulhamid, *Dirasât fi’l-Fıraki ve’l-Akaidi’l-İslâmiyye*, Beyrut, 1984, s. 264.

lerini haykırmışlardır. Bu yüzden de Emevî iktidarları tarafından öldürtülmüşlerdir. Zulmüyle ünlenen vâli Haccâc, Ma'bed'e işkence etmiş ve onu halife Abdulmelik'in emriyle Hicrî 80 yılında idam etmiştir¹⁴⁰. Yine Gaylan'da dönemin Emevî halifesi Hişâm b. Abdulmelik tarafından idam ettirilerek öldürtülmüştür. Hişâm'ın idam ettirdikten sonra onu Şam kapısına astırdığı söylenir¹⁴¹.

Görüldüğü üzere, "Ümmetin Mecûsîleri" olarak nitelendirilerek Kaderiyye mensuplarının karalanıp kötü gösterilmesinin, yaptıkları haksızlıkları "Allah'ın Kaderi" adı altında meşrulaştıran Emevî sultanlarının iradesiyle gerçekleştiği bellidir. Oysa Kaderiyye mensuplarının bu tutumu, onları kötü gösterecek ya da İslâm ümmetinin dışına atacak bir tavır değildir.

O halde Mu'tezilenin, Emevîler döneminde, tamamen dinî kaygılarla¹⁴², sultanların halka karşı işledikleri zulmü Allah'a fatura eden tutumuna bir tepki olarak Ma'bed ve Gaylân tarafından geliştirilen düşünceye sahip çıkmasının, "kaderî" olarak nitelendirilmelerinin bir diğer sebebi olduğu söylenebilir. Temelde zem ve yergi ifade ettiği söylenen bu nitelemenin, siyasî erkin de desteğini arkalarında hisseden muhalifleri tarafından, haksız bir biçimde onları karalamak, küçük düşürmek, İslâm ümmetinin dışına çıkarmak için verildiği ortaya çıkmaktadır.

4- Mu'tezile'nin hüsun-kubûh, salah-aslâh ve adâlet ile ilgili görüşlerinin, kaderî olarak nitelendirilmelerinin bir başka nedeni olduğu söylenebilir. Zira Mu'tezile'ye göre Allah Teâla çirkin fiilleri yaratmaz. Eğer Allah insandan sâdır olan çirkin fiillerin yaratıcısı olsaydı, insanlara ceza vermemesi gerekirdi. Yine insanın iyi fiillerini de Allah yaratmaz. Şâyet insandan sâdır olan iyi fiilleri Allah yaratmış olsaydı, onlara sevap vermesinin bir anlamı olmazdı. Bu da Allah'ın adâletiyle bağdaşmaz. O halde insan, Allah'ın önceden insanoğlunda var ettiği ve insanın fiillerini pratize ederken Allah'tan bağımsız olduğu bir kudrete sahiptir. Dolayısıyla insan, fiillerinin gerçek yaratıcısı ve sorumlusudur. İnsan özgür bir irâde ve güç sahibi, seçme ve yapma hürriyetine sahip, seçtiklerinin ve yaptıklarının tam bir sorumlusudur¹⁴³. İnsan kaderinin önceden tayini diye bir şey yoktur. Yani, insan seviyesinde bir kazâ ve kader yoktur¹⁴⁴. İnsan, kaderini tayinde ve belirlemede Allah'ın müdahalesinden uzaktır.

O halde, Mu'tezile mensuplarının Allah'ın birliğini ve adâletini savunanlar anlamında seçip beğenerek, iftiharla kullandığı ve özellikle öne çıkardığı "Ehlu't-Tevhîd ve'l-Adl"¹⁴⁵ ismiyle değil de, şiddetle karşı çıkıp nefret ettiği "kaderî" ismiyle anılmasının, Ehl-i Sünnet tarafından yerme, karalama, kötüleme ve İslâm ümmetinin dışına atma amacına yönelik bilinçli bir çabanın sonucu olduğu anlaşılmaktadır.

140) İrfan Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fıraki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, s. 265.

141) Bağdadî, *el-Fark*, s. 89; Hâfız İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1988, IX/34; Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi*, I/321; Abdulhamid, *Dirasât fi'l-Fıraki ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye*, s. 265.

142) Bkz. 91. dipnot

143) Şehristânî, *el-Milel*, 1/45; Taftazanî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, 4/253 vd.; Gölcük, "İnsan ve Kaderi", s. 22

144) Gölcük, "İnsan ve Kaderi", s. 22.

145) Krş. İcî, *Kitabu'l-Mevâkıf*, III/652.

E. Mu’tezile’nin “Hâricîler’in Kaypak Versiyonu” Olarak Nitelendirilmesi

Sünnî kaynaklarda yer verilen bir başka iddiaya göre Mu’tezile, “Havâric’in kaypak versiyonu (Mehânîsu’l-Havâric)”¹⁴⁶ olarak nitelendirilmiştir. Bu iddiaya göre Hâricîler, günah işleyenin cehennemde temelli kalacağına inanıp, onlara açıkça kâfir dedikleri ve onlarla savaştıkları halde, kebîre sahibinin ebedî olarak cehennemde kalacağına inanmasına rağmen Mu’tezile, büyük günah işleyenler hakkında ne kâfir, ne de mü’min denmesine cesaret edememiş ve onlarla savaşmaya da taraftar olmamıştır. Bu nedenle İshâk b. Süveyd’in, büyük günah işleyen kimsenin cezasının ebediliği hususundaki ittifakları nedeniyle, Vâsıl ve Amr’ın Hâricîlerden olduklarını ileri sürdüğü söylenir¹⁴⁷.

Sünnî âlimler tarafından, kebîre sahibi hakkındaki görüşlerine atıfta bulunularak Mu’tezile’nin, “Hâricîlerin kaypak versiyonu” olarak nitelendirilmesi, aslında ideolojik bir tanımlamadır ve gerçekleri aksettirmekten uzaktır. Her ne kadar onların, hem Hz. Ali ve hem de Muaviye taraftarlığı yapmamaları, Cemel savaşına katılan iki fırkayı da suçlu görmeleri¹⁴⁸, halifenin Kureyş’ten olması gerektiği görüşünü benimsememeleri¹⁴⁹, gibi bazı konularda Hâricî düşünceye yaklaştıkları doğru olsa da, özellikle büyük günah hususunda Mu’tezile’nin Havâric ile aynı ortak düşünceyi paylaştıklarını iddia etmek, apaçık gerçekleri alt yüz etmekten başka bir anlam ifade etmez. Çünkü Mu’tezile’yi “Mu’tezile” yapan ve onları Hâricî ve Mürcie’den ayıran en belirgin hususiyet, kebîre sahibi hakkındaki görüşleridir ve Hâricîler büyük günah işleyeni kâfir kabul ederken, Mu’tezile kebîre sahibini iki durum arasında, orta konumda (el-Menziletu Beyne’l-Men-zileteyn), ne mü’min, ne kâfir olarak görmüştür. Aslında Mu’tezile ismi, büyük ölçüde kebîre sahibinin durumunu belirleyen diğer iki görüşten (Havâric ve Mürcie) ayrılmayı ifade eder¹⁵⁰.

F. Mu’tezile’nin Öncüleri İle İlgili Tanımlamalar

Sünnî âlimler, Mu’tezile’nin öncüleri saydığı meşhur âlimleri, onların önderi olarak kabul etmek istememişleridir. Sözelimi Mu’tezile’den Kâdî Abdulcebbâr, Abdullah b. Ömer’i kendi öncülerinden sayarken¹⁵¹, Sünnî âlimler bu iddianın aksine bir rivayete yer verirler. Ehl-i Sünnet âlimleri, kaderî fikirlerin ortaya çıktığı günlerde İbn Ömer’in

146) Bağdadî, *el-Fark*, s. 119.

147) Bağdadî, *el-Fark*, s. 119.

148) Söz gelimi Dırar b. Amr, Cemel savaşında taraflardan hangisinin yanında yer alacağı hususunda çekimser kalmış (Krş. Şehristanî, *el-Milel*, I/104), ancak Amr bu savaşa katılan her iki kesimden birinin her hangi bir ferdinin, her hangi bir konuda cemaate mensup her hangi bir kimse aleyhine vereceği şahadetini kabul etmemiş, savaşa katılan iki tarafı da suçlu ilan etmiştir. Krş. Nyberg, “Mu’tezile”, *IA*, VIII/757.

149) Şehristanî, *el-Milel*, I/104.

150) Sünnî âlimler tarafından Mu’tezile’nin, “Havâric’in kaypak versiyonu” olarak nitelendirilmesi, aynı zamanda teolojik bir tanımlamadır. Biz bu hususun ayrıntılarına “Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet’in Mu’tezile Tanımlamaları” adlı makalemizde yer verdiğimiz için, burada bu kadarıyla yetiniyor, konunun detaylarına girmiyoruz.

151) Kâdî Abdulcebbâr, *Fazlu’l-İ’tizâl*, s. 214.

de içinde bulunduğu bir grup sahabînin Kaderiyye'den teberrî ettiğini ve kendilerinden sonrakilere, Kaderiyye'ye selam vermemeleri, cenaze namazlarını kılmamaları ve hastalarını ziyaret etmemeleri konusunda tavsiyede bulunduklarını söylerler¹⁵². Oysa İbn Ömer'in de aralarında bulunduğu bir grup sahabî, Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlarda güç kullanmanın doğru olmadığı kanaatine varmış, evlerine ve mescitlere çekilerek, ilim ve ibadetle meşgul olmayı, zühd ve takvâya dayalı bir yaşamı yeğlemiş, çekimser kalmayı tercih etmişlerdi¹⁵³. Daha önce de vurguladığımız gibi, Mu'tezile mensupları, "İlk Mu'tezile" ismiyle anılan bu grubun tavır ve davranışlarını örnek ittihaz etmiş, tavır, davranış, fikir ve duruşlarıyla adetâ bu grubun bir devamı niteliğinde olduklarını göstermişlerdir.

Yine Sünnî âlimlere göre, Mu'tezile'nin önderleri arasında saydığı Hasan el-Basrî¹⁵⁴ de, Mu'tezile'nin öncüsü olamaz. Çünkü Hasan el-Basrî, sıradan biri değildir. Medine'de yetişmesi, sahabe ve devlet adamlarıyla birlikte olması, Basra'ya yerleşmesi, oradaki ders halkalarına, özellikle de İbn Abbas'ın halkasına katılması, Kâbil, Sicistan gibi doğu ülkelerinin fethine katılmış olması, Hz. Peygamber'in çevresine mensup olmasının yanı sıra ilim ve cihad şerefine de sahip büyük şahsiyetlerden biri oluşu, kısacası çevresinde seçkinlerin ve halkın toplandığı nâdir şahsiyetlerden oluşu¹⁵⁵, onu zamanının en önde gelen âlimi konumuna getirmiş ve hemen her kesim arasında gerçek bir otorite sayılmasına neden olmuştu. Bu yüzden Sünnî yazarlar, Hasan el-Basrî'nin Ehl-i Sünnet'in önderi olduğunu iddia ederek, onun Mu'tezile'nin öncüsü olduğunu kabule yanaşmazlar.

Şehrîstânî, Hasan el-Basrî'nin kader konusundaki görüşünün selef inancına, yani *hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak* şeklinde özetlenebilecek düşünceye aykırı olamayacağını, bu nedenle Hasan el-Basrî'nin selef'in üzerinde ittifak ettiği kader inancına ters düşmesinin mümkün olmadığını belirtir. Şehrîstânî ayrıca, onun Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği Risâle'nin de aslında kendisine ait olmadığını; söz konusu Risâle'de kaderî inancı anımsatan düşüncelerin var olduğunu, bu fikirlerin ise Hasan el-Basrî'ye ait olamayacağını, çünkü onun kaderî düşüncüyü benimsemediğini, dolayısıyla bu Risâlenin ona değil, Mu'tezile öncüsü Vâsıl b. Atâ'ya ait olması gerektiğini söyler¹⁵⁶. Bu sözcüklerin, hiç şüphesiz sosyal ve siyasî yönden bu saygın ilmî şahsiyeti "kazanma" isteğinin ortaya çıkardığı bir iddiadan öteye geçmediği açıktır¹⁵⁷.

Hasan el-Basrî'nin, *mürtekibu'l-kebîre* meselesi dışında, Mu'tezile'nin fikir öncüsü olduğu şeklindeki Mu'tezilî iddianın doğruluğu, onun Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a kader konusunda gönderdiği ve H. Ritter'in, "kaderi fırkasının bize kadar ge-

152) Bağdadî, *el-Fark*, s. 118-120; İsfarayînî, *et-Tabsîr*, s. 21.

153) Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, s. 36; İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, 1/72.

154) Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizâl*, s. 214.

155) Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, İst., 1997, s. 602 vd.

156) Şehrîstânî, *el-Milel*, 1/47; Krş. Helmut, Ritter, "Hasan Basri", *İA*, V-1/315; Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî*, s. 317.

157) Krş. Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, s. 603-604.

len yegâne orijinal vesikasıdır” dediği¹⁵⁸ Risâle’den¹⁵⁹ anlaşılmaktadır. Bu mektup dik-
katli bir biçimde irdelendiğinde Hasan el-Basrî’nin, Kaderî-Mu’tezilî düşüncenin gerçek
önderi olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Zira o halifeye gönderdiği bu mektupta,
hepsi de kudreti ve insan hürriyetini anlatan âyetleri tanık olarak göstererek, Allah’ın iş-
leri kullara zorunlu yapmadığını, onları ancak yapacakları amellere göre cezalandıraca-
ğını, kulları için küfre razı olmayacağını, hidâyetin Allah’tan, dalâletin ise kullardan ol-
duğunu vurgular¹⁶⁰. Yine o, Yüce Allah’ın küfürden razı olmadığını, fakat iyilikten hoş-
nut olduğunu, bundan dolayı iyiliklerin Allah’a, kötülüklerin de kullara nispet edilmesi
gerektiğini; iyiliklerin Allah’tan, kötülüklerin de nefisten, şeytandan veya hevâ ve heves-
ten kaynaklandığını; küfrün, Allah’ın kazâ ve kaderinden olmadığını açıkça belirtir¹⁶¹.
Bilindiği üzere Vâsıl da bu paralelde düşünceleri savunuyordu. Vâsıl’ın, “Allah âlîm ve
âdil olduğundan, O’na kötülük ve zulüm nisbet edilemez. O’nun kendi kulları için em-
rettiği şeyin tersini yapması hakka sığar mı?” mealindeki sözleri, vaktiyle talebeliğini
yaptığı Hasan el-Basrî’nin kader konusundaki düşünceleriyle örtüşüyor. Şu farkla ki, ta-
mamıyla felsefî bir sorun olan ve daha sonra İslâm dünyasında önemli bir tartışma ko-
nusu olan Allah’ın mı, yoksa insanın mı bütün fiillerin etkin fâili veya yaratıcısı olduğu
sorunu Hasan el-Basrî’yi hiç ilgilendirmemektedir¹⁶². Ancak Risâle’deki ifadeleriyle
cebr düşüncesini yerinden söküp atan ve “kader”e dayalı bir tutumu sahiplenen Hasan
el-Basrî’nin fikirlerinin¹⁶³, büyük ölçüde talebeleri Vâsıl ve Amr tarafından oluşturulan
Mu’tezilî düşüncenin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynadığı açıkça ortaya çıkmak-
tadır¹⁶⁴.

Sonuç

Çoğunluğunu Eş’arîlerin oluşturduğu Ehl-i Sünnet âlimleri, teolojik bağlamda oldu-
ğu gibi, Mu’tezile’nin ismine, özüne ya da bünyesine ilişkin de maksadını aşan tanımla-
malarda bulunmuşlardır. Hicrî II. asrın başlarında Vâsıl b. Ata’nın, Hasan el-Basrî’nin
meclisinden ayrılmasıyla, Mu’tezile’nin kelâmî bir mezhep olarak teşekkül ettiği, Hasan
el-Basrî’nin ilk Mu’tezile mensuplarını meclisinden kovduğu ve bu tarihten sonra
“Mu’tezile” nitelemesinin, ümmetin genel görüşünden kopma anlamında zem, tahkîr ve-

158) Ritter, “Hasan Basrî”, *İA*, V-I/315.

159) *Risâle el-Hasan el-Basrî ile ‘l-Emîr Abdî’l-Melik b. Mervân*, (El Yazması), İstanbul Ayasofya Kü-
tüphanesi, No: 3998/1-2; Bu Risâle, Prof. H. Ritter’in DER İSLÂM (Band XXI, Heft I, ss. 1-83,
Berlin und Leipzig, 1933) dergisinde yayınlanmış bulunan “Studien zur Geschichte der Islâmischen
Frömmigkeit. I. Hasan al-Basrî” adlı makalesinin sonuna eklenmiş olan “edition critique”li metin
esas alınarak Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. (A.Ü.İ.F.D., C.3, Sa-
yı: 3-4, Ankara 1954). Bu tecüme referansla yaptığımız atıflar, “Türkçe Çeviri” şeklinde gös-
terilecektir.

160) Hasan el-Basrî, *Risâle*, v7a, v7b.

161) *Risâle*, (Türkçe Çeviri), s. 76.

162) Bkz. Fazlur Rahman, *İslâm*, s. 120.

163) *Risâle*, (Türkçe Çeviri), s. 83.

164) Bilgi için bkz. Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî ve Kader Görüşü*, (Basılmamış Doktora Semineri),
Konya, 1995.

ya yergi ifade ettiği, Mu'tezile'nin, ilk dönem kargaşa ortamında tarafsız tutumlarıyla temayüz eden "İlk Mu'tezile" ile hiçbir bağlarının bulunmadığı, Kaderîlerin gerçek takipçileri Mu'tezile olduğundan, "Kaderîler, bu ümmetin Mecûsîleridir" hadisinin Hz. Peygamber tarafından bu kesimi özellikle yermek için söylendiği ve nihayet sahabeden İbn Ömer ve tabînin ünlü âlimi Hasan el-Basrî'nin Mu'tezile'nin öncüleri olmadığı şeklindeki yaygın Sünnî anlayış gerçeği tam olarak yansıtmamakta, meseleyi yeterince doğru bir şekilde açıklamaya yetmemekte, hatalı ve kusurlu bilgiler içermektedir. Çünkü, gerçekte bu mezhep, perensipleri henüz oluşmadığından Hasan el-Basrî döneminde değil, onun vefatını müteakip, yerine geçen Katâde'den sonra kelâmî bir mezhep veya kelâm'da felsefî bir inancın yönünü belirtmesi anlamında "Mu'tezile" adını almıştır. Hasan el-Basrî Mu'tezile mensuplarını ders halkasından kovmamış, Vâsıl ve Amr gibi Mu'tezile öncüleri ile meşhur mürtekibu'l-kebîre konusu dışında aralarında ciddi bir ihtilâf yaşanmamış, "Vâsıl bizden ayrıldı" sözüyle Hasan el-Basrî, yalnızca büyük günah konusunda ayrılığa düştüklerini vurgulamak istemiştir. Ayrıca bu isim, kelâmî bir mezhep olarak doğan Mu'tezile'nin ortaya çıkışından çok önce, erken dönem İslâm toplumunda baş gösteren kargaşa ve savaş ortamında çekimser kalan şahısların oluşturduğu bir kısım seçkin sahâbe topluluğunun lakabı olarak (İlk Mu'tezile) kullanılmış, bu kullanımda hiçbir şekilde tahkîr veya yergi anlamı söz konusu olmamıştır. Kelâmî bir mezhep olarak felsefî bir inancın yönünü belirten Mu'tezile'nin, çekimser veya tarafsız tutumlarıyla temayüz eden "İlk Mu'tezile"nin fikir, tutum ve davranışlarından etkilendikleri, onların bir bakıma devamı oldukları veya en azından tavır olarak onları kendilerine örnek aldıkları bellidir. Yine muhalifleri tarafından yapılan "kaderî" nitelemesi, Mu'tezile'yi tam olarak ifade etmek için seçilmiş bir sözcük olamaz. Çünkü Mu'tezile bu yönüyle değil, gerçekte ısrarla vurgu yaptığı Tevhîd ve Adâlet sözcükleriyle, yani Ehl-u't-Tevhîd ve'l-Adl ismiyle anılmayı hak etmektedir. Mu'tezile'nin, "Hâricîlerin kaypak versiyonu" olarak nitelendirilmeleri de doğru bir tanımlama değildir. Çünkü Mu'tezile'yi "Mu'tezile" yapan ve onları Hâricî ve Mürcie'den ayıran en belirgin hususiyet, kebîre sahibi hakkındaki görüşleridir ve Mu'tezile ismi, büyük ölçüde kebîre sahibinin durumunu belirleyen bu iki görüşten ayrılmayı ifade eder. Sahabeden İbn Ömer'in ve tabîn döneminin tartışmasız en büyük âlimi sayılan Hasan el-Basrî'nin, Mu'tezile'nin önderi olmadığını imâ eden Sünnî iddia da gerçekleri tam olarak izah etmekten uzaktır. İbn Ömer, "İlk Mu'tezile" olarak bilinen "Tarafsızlar Grubu" içerisinde yer almıştır ve kelâmî bir ekol olarak teşekkül eden Mu'tezile fırkası, fikir, hareket ve tavır bakımından bu grubun bir devamı niteliğindedir. Yine Hasan el-Basrî'nin Vâsıl ve Amr gibi Mu'tezile öncülerinin hocası olduğu ve fikirlerinin şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlendiği bilinmektedir. Abdumelik b. Mervân'a kader konusuna ilişkin gönderdiği kaderî düşünüşün orijinal vesikası konumundaki "Risâle" irdelendiğinde, Hasan el-Basrî'nin fikrî açıdan da Kaderî-Mu'tezilî düşüncenin gerçek önderi konumunda olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.